

לא חישוב הקץ ולא דחיקת הקץ כי אם דחיית הקץ: תפיסת הגאולה במשנתו האנטי־ציונית של הרבי מסאטמר

מנחם קרן־קרץ

מבוא

אחת התפיסות התאולוגיות הבסיסיות ביותר ביהדות היא רעיון ההשגחה העליונה, שעל פיו אין אירוע המתרחש בעולם – ובפרט כזה הקשור בגורלו של עם ישראל – שאינו נובע ישירות מרצונו של האל. מובן אפוא שאירועים היסטוריים יוצאי דופן בהיקפם ובמשמעותם ההיסטורית, דוגמת יציאת מצרים, מתן תורה, חורבן בית ראשון והגלות, שיבת ציון, חורבן בית שני והיציאה לגלות נוספת, מצדיקים חיפוש אחר הסבר שמימי. ואולם המסורת הפרשנית מאפשרת למעשה רק דרך אחת להסבר שכזה: הסבר הקשור בדרך זו או אחרת לתהליך הגאולה. זאת משום שרק בתהליך זה אפשר לצפות להתרחשותם של אירועים היסטוריים יוצאי דופן, כמו מלחמת גוג ומגוג, ביאת המשיח, סדר עולמי חדש ותחיית המתים.¹

באלף השנים הראשונות של הגלות כמעט שלא התחוללו אירועים היסטוריים שנתפסו יוצאי דופן בעיני היהודים, אולם מסעות הצלב שהחלו בסוף המאה ה־11 והפרעות ביהודים שהתלוו אליהם, כבר נתפסו כאירועים היסטוריים חריגים והצריכו הסבר תאולוגי – ובייחוד גאולי – להתרחשותם.² אחד הראשונים ששטח משנה סדורה בעניין זה היה הרמב"ם, שתפיסת הגאולה שלו הייתה אחת הרציונליות והמינימליסטיות ביותר בהשוואה לתפיסות מרבית ההוגים והמקובלים שפעלו אחריו.³

אך הרמב"ם ראה בימי חייו רק חריגה ניכרת אחת מנתיבה הסלול של ההיסטוריה, ואילו במאות שבאו אחרי תקופת חייו התחוללה שורת אירועים קטסטרופליים שהופנו נגד

1. למשל: אורבך, תשמ"ח; נהוראי, תשמ"ח; ליבוביץ, תשמ"ט.

2. חזן, 2000.

3. פונקשנטיין, 1977; פלדמן, 1979.

יהודים רק משום היותם יהודים.⁴ אל אירועים אלה הצטרפו גם גירושי היהודים מצרפת (בשנים 1182, 1270, 1289, 1306, 1322, 1394, 1501), גירוש היהודים מאנגליה (1290), גירושם מאוסטריה (1420) ושורה ארוכה של גירושים במאה ה-15, שהגיעו לשיאם בגירוש ספרד בסוף אותה מאה (1492). הדרך היחידה להבין את מקומו ואת תפקידו של האל באירועים אלה הייתה באמצעות פירושם כחלק מתהליך גאולה אפשרי. כך שימש השיח הגאולי הן כפרשנות לאסונות שפקדו את העם והן כאמצעי לעידודו ולניחומו באמצעות הצבעה על הגאולה הקרובה.⁵

על רקע האירועים החריגים במאות הראשונות של האלף השני החלו להתרחש שני תהליכים שהיו קשורים זה בזה: התהליך האחד היה עלייתו המחודשת של רעיון עתיק ולפיו גאולת ישראל קשורה בחזרת העם לארצו.⁶ באמצע המאה ה-13 החל רעיון זה להתגבש מחדש ונשמעה קריאה מעשית ליישומו בפועל.⁷ תהליך נוסף שהייתה לו השפעה רבה אף יותר, היה גיבושה המחודש של תורת הסוד היהודית, אשר גם במרכזה עמד רעיון גאולת העם. תורה זו התגבשה לכלל תפיסה קוהורנטית במאה ה-16, בעיקר בקבלת הרמ"ק ובקבלת האר"י שנוצרו בארץ ישראל, ובכתביו המכונים של המהר"ל מפראג. אם נביא בחשבון את מספרן ואת עוצמתן של החריגות ההיסטוריות ואת מידת השינוי והתקווה שהייתה הגאולה צריכה להבטיח, הרי שתפיסתו של הרמב"ם, שהגאולה היא תהליך טבעי וריאליסטי ובמהלכו יחזור העולם לתיקונו ויתנהל ביושר ובצדק, פינתה את מקומה לתפיסה אפוקליפטית שקבעה כי המציאות ההיסטורית הנוכחית לא תוכל להיתקן וכי הגאולה לא תוכל להתממש אלא רק לאחר חורבנו המוחלט של העולם הנוכחי, רווי הרוע.⁸ התמשכות הופעתן של קטסטרופות ושל אירועים אנטי-יהודיים חריגים נוספים בשילוב עם התרחבות השיח הקבלאי-גאולי-משיחי השפיעה גם על היווצרות שתי התנועות המשיחיות הגדולות: תנועת השבתאות, שקמה במאה ה-17 וסחפה חלקים גדולים בעם היהודי יותר ממאה שנים, והחסידות, שנוסדה במאה שלאחר מכן, וכוחה רק הלך והתגבר. אל אסונות הטבע, גזרות השליטים והפרעות שפרעו ביהודים קבוצות נוצריות קנאיות, הצטרפו מאז המאה ה-18 גם תהליכים חריגים שהתרחשו בתוך תוכו של הקולקטיב היהודי. אלו כללו

-
4. ובהן טבח יורק (1190), פרעות רינדפלייש (1298), גזרת הרועים (1320), פרעות ארמלדר (1338-1339), הפרעות בימי מגפת המוות השחור (1348-1349) וגזרות קנ"א (1391).
 5. שלום, 1975, עמ' 158-159, 166-167; ש"ץ-אופנהיימר, 2004; אורבך, תשל"א; דן, תשע"ב.
 6. למשל: שרמר, תשס"ז; פירון, תשל"ט; רפל, תשל"ט; וינשטוק, תשל"ט.
 7. מורגנשטרן, 2002.
 8. שוורץ, 1997, עמ' 6-20. על האבחנה בין גאולה טבעית ורסטורטיבית, כמו זו שמציג הרמב"ם, ובין גאולה אפוקליפטית, ראו: שלום, 1975, עמ' 161-163.

את התפשטות תנועות ההשכלה, את ההתרחקות הנמשכת והולכת מן הדת ואת אימוצן של אידאולוגיות מערביות, ובראשן הלאומיות והשאיפה לשוויון זכויות.⁹ שלל ההתרחשויות החריגות האלה הביאו לידי התחזקות השיח הגאולי, ובו צפה ועלתה גם שאלת חזרת העם לארצו.¹⁰ ביטוי מוחשי לכך ניתן בתחילת המאה ה־19 עם עלייתם ה'משיחית' של תלמידי הגר"א.¹¹ לפיכך לא מפתיע כי גם אידאולוגיית שיבת ציון, שהחלה מתגבשת במחצית השנייה של אותה מאה, ותחילת פעולתה של התנועה הציונית בסוף אותה מאה, נקשרו אף הן לתפיסה כי הגאולה הולכת וקרבה.¹² רעיון הגאולה והקשר שלו ליישובה המחודש של ארץ ישראל נטמעו היטב אפילו בהתבטאויותיהם של מדינאים והוגי דעות ציונים חילונים.¹³

אם כן, אפשר לסכם ולומר כי במשך אלף השנים האחרונות, כאשר נתקל עם ישראל באירועים יוצאי דופן – בהקשר של יחסן של אומות העולם אליו ובהתפתחויות חשובות בקרב העם היהודי עצמו – הם פורשו על רקע ההנחה כי הם עשויים להיות קשורים לתהליך גאולת העם, שבמרכזה גם חזרתו לארצו.

השיח הגאולי ושאלת ההתיישבות בארץ ישראל במפנה המאה ה־20

בתחילת המאה ה־20 מצא את עצמו העם היהודי במצב חסר תקדים, לא רק בהיבט של יחסיו עם אומות העולם בדומה לאירועי המאות הראשונות של האלף השני, ולא רק באשר להתרחשויות פנימי־יהודיות בדומה לאירועי המאות האחרונות של האלף, אלא בשתי החזיתות גם יחד. בהיבט הבינ־לאומי עמד העם היהודי בשיאו של תהליך יוצא דופן

9. פיינר, 2010.

10. ויסבליט, תשל"ט. הקשר בין ירידת הדורות ובין הגאולה מבוסס על הנאמר בתלמוד הבבלי, סוטה מט ע"ב: "בעקבות משיחא חוצפא יסגא [...] ומלכות תהפך למינות ואין תוכחת בית וועד יהיה לזנות [...] וחכמות סופרים תסרח ויראי חטא ימאסו והאמת תהא נעדרת נערים פני זקנים ילבינו זקנים יעמדו מפני קטנים [...] פני הדור כפני הכלב הבן אינו מתבייש מאביו". הדברים מובאים גם במדרש רבה, שיר השירים, פרשה ב: "חסידים ואנשי מעשה מתמעטים והתורה משתכחת מישראל"; "והאמת נעדרת ופני הדור כפני הכלב"; "חכמי הדור מתים, והנותרים עיניהם כלות ביגון ואנחה. וצרות רבות ורעות רבות באות על הצבור, וגזרות קשות מתחדשות ומשתלחות"; "הנערים ילבינו לזקנים, ויעמדו הזקנים בפני הנערים. בת קמה באמה כלה בחמותה, אויבי איש אנשי ביתו, ובן אינו מתבייש מאביו".

11. מורגנשטרן, תשמ"ה; מורגנשטרן, תשנ"ז; מורגנשטרן, תשס"ז. לא כל החוקרים מסכימים לניתוחו של מורגנשטרן. ראו למשל: ברטל, 1984; ברטל, 2005; ידידיה, 2018.

12. למשל: אלקלעי, תר"ג (הדן שם בגאולה השלישית); קוליב, תשל"ט; כ"ץ, תשל"ט.

13. למשל: גרץ, תשמ"ד; צור, 2001; אוחנה, תשס"ט; שורץ, 2016.

שבו היגרו מיליוני יהודים מאירופה לארצות הברית, אחת המדינות המתקדמות בעולם, ובה התקבלו ונקלטו כאזרחים שוויו זכויות. בה בעת הכירו אומות העולם, באמצעות הגוף הבין־לאומי – ועד הלאומים – בזכותם של היהודים למדינה משל עצמם. תפקיד הוצאתה של משימה זו מן הכוח אל הפועל נמסר לבריטניה, והיא קיבלה את המנדט על ארץ ישראל לאחר שכבשה אותה מידי האימפריה העות'מאנית, שהחזיקה בה ארבע מאות שנים. על תהליכים חיוביים אלה העיבה שורת אירועים אנטישמיים, כמו פרעות קייסיב (1903), הפרעות במהלך המהפכה הרוסית (1905), הפוגרום באודסה (1906) והפגיעה במיליוני יהודים ובאלפי קהילות במהלך מלחמת העולם הראשונה (1914-1918) ובמלחמת האזרחים ברוסיה (1917-1922).

בהיבט הפנים־יהודי החל העם היהודי בתהליך של גיבוש פוליטי שבו חלק גדול ממנו השתנה מקולקטיב חסר צורה של יחידים המוגדרים במסגרות קהילתיות רופפות, לתנועה לאומית אוניבסלית – היא הציונות. עוד תהליך, שאומנם החל עוד זמן רב קודם לכן אך הגיע לשיאו בתקופה זו, היה הפיכתו של השיח החילוני והמודרני לתפיסה האידיאולוגית המובילה בקרב היהודים, ובו בזמן להידרדרות מעמד הדת והמסורת, ששימשו עד אז המכנה המשותף של העם היהודי.¹⁴ כמו בעבר, גם בתחילת המאה ה־20 גררו האירועים החריגים שורת תגובות שהצביעו על אפשרות התעוררותו המחודשת של תהליך הגאולה. שומרי המצוות בעם ישראל היו מפולגים מאז ומתמיד: פרושים וצדוקים, בית הלל ובית שמאי, חסידים ומתנגדים, משכילים ושמרנים, אורתודוקסים ורפורמים, ספרדים ואשכנזים, היישוב הישן והיישוב החדש ועוד כהנה וכהנה. החלוקה האידיאולוגית השלטת היום בציבור הדתי התגבשה בתחילת המאה ה־20 סביב שאלת היחס לציונות, ואז נוסדו למעשה שלוש השקפות תורניות עיקריות: האחת, שנקראה לימים ציונית־דתית, תמכה ביישוב ארץ ישראל ובציונות לכתחילה. השנייה, השקפת העולם החרדית מבית המדרש של אגודת ישראל שהסתייגה אומנם מן הציונות, אבל אימצה את רעיון שיבת העם לארצו בפועל. לשם הגשמת הרעיון ניהלה אגודת ישראל מגעים פוליטיים, מדיניים וכלכליים עם המוסדות הלאומיים שנשלטו בידי הציונים.¹⁵

התפיסה השלישית, שאותה אכנה להלן בשם 'אורתודוקסיה קיצונית', התנגדה התנגדות עקרונית הן לציונות (החילונית) והן לשתי הקבוצות הדתיות האחרות ששיתפו איתה פעולה. מחנה זה, שלימים הנהיגו רבי יואל טייטלבוים – הוא הרבי מסאטמר – ייצג את החוגים החרדיים הבדלניים ביותר באורתודוקסיה. הוא התגבש במהלך המחצית

14. קרוֹן־קֶרָץ, 2017.

15. למשל: לנדא ורבינוביץ, 1900; טורש, 1899; רבינוביץ, 1899; רוזנפלד, 1900; ליפשיץ, 1902; שטיינברג, תרס"ב; שטיינברג, תרס"ג.

השנייה של המאה ה־19 במחוזות הצפוניים־מזרחיים של הונגריה ללא שום קשר לצינות, שטרם נחזתה אז.

לאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה האורתודוקסיה הקיצונית נוכחת במיוחד בטרנסילבניה שברומניה, בקרפטורוס שבצ'כוסלובקיה ובחוגי היישוב הישן בירושלים.¹⁶ העיקרון המנחה שעמד בבסיס תפיסה זו היה פשוט: אומנם המאפיין העיקרי של היהדות האורתודוקסית היה ההיבדלות מן היהדות המודרנית, החילונית והרפורמית, אך בבסיס האורתודוקסיה הקיצונית עמד עקרון ההיבדלות הכפולה, כלומר גם מפני היהדות הלא־אורתודוקסית וגם מפני הזרם האורתודוקסי המרכזי. בעקבות זאת, למשל, לאחר שקמה התנועה הכלל־חרדית אגודת ישראל, מנעו האורתודוקסים הקיצוניים בהונגריה את פעילותה באותה מדינה.¹⁷

ההסבר התאולוגי להשקפתו של מחנה זה על הצינות התבסס על הטענה כי על עם ישראל לשהות בגלות עד לגאולה שתבוא מידי האל. לכן היוזמה המדינית הציונית המונעת ממניעים לאומיים, ובליבה ההתיישבות הקולקטיבית בארץ ישראל, היא הפרה של שלוש השבועות ולפיכך היא עומדת בסתירה לתהליך הגאולה. האורתודוקסיה הקיצונית האשימה את הצינות הדתית ואת אגודת ישראל בהתחברות לרשעים, ולכן, אף על פי שאלו היו תנועות של שומרי מצוות שהונהגו בידי רבנים ידועי שם, היא פסלה גם אותן.¹⁸

על זמנה של הגאולה: דין תאורטי

שלושה אירועים שהתרחשו במשך כעשרים וחמש שנים באמצע המאה ה־20 ניתצו לחלוטין את כל הרצף ההיסטורי של עם ישראל מאז גלה מארצו לפני כאלפיים שנים. האירוע הראשון היה השואה, שבה הושמד כשליש מן העם היהודי ובמהלכה נחרב המרכז התורני שנבנה בעמל רב במשך מאות בשנים במזרח אירופה. את האירוע הקטסטרופלי הזה לא היה אפשר להקביל אלא לגירוש ספרד ולפרעות האינקוויזיציה שהתרחשו כחמש מאות שנים קודם לכן, או לחורבן בית שני ולגלות שבעקבותיו. האירוע השני היה הקמתה של מדינה יהודית – היא מדינת ישראל – בהסכמתם ובתמיכתן של אומות העולם. התקדים לקיומה של ריבונות יהודית בשטחי ארץ ישראל התרחש אף הוא רק כאלפיים שנים קודם לכן. האירוע השלישי היה מלחמת ששת הימים, שתוצאותיה הדחימו את כל העולם. מלחמה זו הבהירה כי העם היהודי אינו רק עם הספר אלא גם אומה לוחמת המסוגלת

16. קרן־קראץ, 2015.

17. קרן־קראץ, 2016.

18. קראוס, 1990. השוו: רביצקי, 1993.

לא רק להגן על עצמה אלא אף להשיג ניצחון צבאי כביר על שורת צבאות גדולים משלה. ניצחון זה היה חסר תקדים בהיסטוריה היהודית.

כל אחד ואחד משלושת האירועים יוצאי הדופן האלה לא יכול להישאר ללא פרשנות גאולית, ועל אחת כמה וכמה הרצף שלהם, שמגמתו – מחורבן לניצחון – היה ברור. להלן נדון בדרכים שבהן פירשו שלוש הקבוצות האורתודוקסיות – הציונות הדתית, הזרם החרדי המרכזי והאורתודוקסיה הקיצונית – כל אחד מן האירועים בנפרד, ובמשמעות שנתנו לרצף שלהם בכל הקשור למימושה של גאולת עם ישראל.¹⁹ ואולם בטרם נצלול לעניין זה נפנה לעסוק בשאלת מועדה הצפוי של הגאולה.

זמנה של הגאולה והיכולת להשפיע עליו הם אחד הנושאים מעוררי המחלוקת והנדונים ביותר בתורת הסוד היהודית. כבר בגמרא במסכת סנהדרין אפשר למצוא דיון בשאלה אם חזרתו של עם ישראל בתשובה תזרז את הגאולה, או שזמנה של זו נקבע מראש ואין לשנותו.²⁰ הנושא נידון מאז באין ספור טקסטים קבליים ואחרים, ואפשר לסכם ולומר כי התשובה לשאלה זו מצויה בפרשנות הניתנת למילותיו של האל המובאות בסיכומו של חזון הגאולה של הנביא ישעיהו, שבו האל מתאר את הצפוי להתרחש באחרית הימים, ומסכם: "אֲנִי ה' בְּעֵתָהּ אֲחִישְׁנָה" (ישעיהו ס, כב), וחז"ל מפרשים: "זו – אחישנה, לא זו – בעתה" (בבלי, סנהדרין צח ע"א).

משמעות הדברים היא כי תפיסות מועד הגאולה, הן בדברי חז"ל הן בפרשנויות הקבליות שהצטרפו אליהן במאות השנים שאחריהן, מתחלקות בפועל לשתי קטגוריות – קבוצת 'בעיתה' וקבוצת 'אחישנה'. בקבוצת 'בעיתה' מבחר פרשנויות הקובעות כי את מועד הגאולה קבע מראש האל. לכן, אף שמוטל על עם ישראל לייחל לגאולה שתבוא במהרה, עליו לדעת כי אין ביכולתו לשנות את הסדר הקוסמי שעל פיו העולם מתנהל. על פי השקפה זו, היות שזירוז הגאולה אינו עומד על הפרק כלל, כל שנותר למקובלים לעשות הוא רק לנסות ולחשב מתי יגיע הקץ.²¹

לעומתה, קבוצת 'אחישנה' מתייחסת לשורת פרשנים הסבורה כי הן באמצעות פעילות משותפת של העם כולו, כלומר על ידי חזרה בתשובה קולקטיבית, והן באמצעות פעילות של יחידים בעלי סגולה, כלומר באמצעות טקסים קבליים מיוחדים, אפשר לפעול לקידום בואה של הגאולה. יתר על כן, לפי שיטה זו אף רצוי, בתנאים מסוימים, לדחוק את הקץ ולזרז את בואה של הגאולה.²²

נחזור כעת לשאלת יחסן של שלוש הקבוצות האורתודוקסיות לאירועי מחצית המאה ה-20, ונגלה כי הציונות הדתית אימצה כבר מימיה הראשונים את תפיסת 'אחישנה', שלפיה

19. על ניתוח נוסף של תגובות דתיות למלחמת ששת הימים ראו: רוזנק, תשע"ב.

20. בבלי, סנהדרין צז ע"ב.

21. ליכט, תשס"ט.

22. שרלו, תשס"ז; עברי, תשע"ד.

לשובם הפיזי של היהודים לארצם יש השלכה ממשית על קידום הגאולה. לכן בעבורה שימש כל אחד מן האירועים – השואה, הקמת המדינה ומלחמת ששת הימים – חיזוק והוכחה לנכונות תפיסתם.²³ לעומת זאת מרבית דובריו של הזרם המרכזי של האורתודוקסיה אחז בתפיסת 'בעיתה', שממנה השתמע, לדוגמה, כי להתיישבות היהודים בארץ ישראל לפני בוא המשיח אין למעשה שום השפעה על תהליך הגאולה ולכן מותר ליהודים חרדים להתיישב בארץ ישראל בלי לראות בצעד זה משום דחיקת הקץ.²⁴ מתפיסה זו אף התחוויר כי גם אם נבע רצף שלושת האירועים של מחצית המאה ה־20, כפי שהסבירו חלק מן הדוברים החרדים, מהתעוררותו של תהליך הגאולה, הרי שלעם ישראל יש רק תפקיד פסיבי בהתרחשויות אלו.

תפיסת האורתודוקסיה הקיצונית, כפי שבוטאה בכתביו ובדבריו של רבי יואל טייטלבוים, הציגה למעשה דגם חדש בתפיסת הגאולה וקבעה כי מעשי הציונים לא רק שאינם מקרבים את הגאולה, אלא שבעוונותיהם הרבים הם אף דוחים את הגעתה מן המועד שנקבע לה מראש. במילים אחרות, הגאולה בוודאי לא תוחש באמצעות המפעל הציוני, כפי שסוברת הציונות הדתית, אך היא אף לא תתקיים 'בעיתה', על פי שיטת המחנה החרדי המרכזי, אלא תידחה למועד לא ידוע שיתרחש רק לאחר חורבנו של המפעל הציוני הכופר. להלן נבחן בקצרה את יחסן של הציונות הדתית ושל הקבוצות החרדיות מבית מדרשה של אגודת ישראל לרצף האירועים של מחצית המאה העשרים, ואחר כך נתמקד בפרשנותו יוצאת הדופן של הרבי מסאטמר לאירועים אלה.

תפיסת הציונות הדתית

כבר בימיה הראשונים השתמשה הציונות הדתית בהסברים גאוליים כדי לתמוך בעמדתה הבסיסית בדבר הצורך בתקומת היישוב היהודי העצמאי בארץ ישראל. כך אמר הרב אליהו גוטמכר, ממבשרי הציונות הדתית, שנפטר בשנת 1874, כמעט עשור לפני העלייה הציונית הראשונה: "ואצלי כבר ברור שאם יקיימו ישראל שיתחילו לעבוד אדמת הקודש בסך ק"ל משפחות – שתהיה התחלת הגאולה, גם כשלא יהיו ישראל ראוים לכך".²⁵ תפיסות גאוליות דומות השמיע מאוחר יותר גם הרב אברהם יצחק הכהן קוק.²⁶

23. למשל: קלכהיים, תשס"ג.

24. למשל: שפיגל, תשס"ט (בין היתר במאמרו "גאולה אמתית מול גאולת כזב").

25. סלוצקי, תשנ"ח, עמ' 212 (הוצאה מוערת לספר שיצא לאור בשני חלקים בשנים תרנ"א-תרנ"ב ובו עשרות מכתבי תמיכה ברעיון יישוב ארץ ישראל). ההדגשה שלי.

26. למשל: קוק, תש"א; אפרתי, תשט"ז; ברגמן, תשס"ג; שוורץ, 1997. ודוק, לא כל רבני הציונות הדתית נזקקו לטיעון הגאולי.

אנשי הציונות הדתית פירשו את השואה כחיזוק לדרכם הן במישור המעשי והן במישור התאולוגי. תוצאותיה הנוראות הצדיקו בדיעבד את עמדתם כי יש ליישב את כל היהודים בארץ ישראל כדי שזו תשמש להם גם מקום מחסה וגם מרכז רוחני. במישור התאולוגי, כבר בשנת 1939 קשר הרב יצחק ניסנבוים, מדובריה המרכזיים של המזרחי, בין הצרות שהעם היהודי חווה באירופה ובין התממשות תהליך הקמתה של מדינת היהודים, וראה בהן חלק מתהליך הגאולה.²⁷

לרעיון שקשר בין הסבל שעבר העם היהודי בשואה ובין התקווה לגאולתו המדינית כחלק מתהליך גאולה כולל היו שותפים עוד הוגים מקרב הציונות הדתית, ובראשם הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'ק.²⁸ הקריאה העיקרית שעלתה מתפיסה זו הייתה כי כדי לקדם את תהליך הגאולה על העם היהודי לנקוט יוזמה שמטרתה הקמת מדינה יהודית על פי רוח התורה.

רבני הציונות הדתית, ובראשם הרב צבי יהודה הכהן קוק (1891-1982), ראו בהקמת המדינה עוד נדבך בתהליך הגאולה, למרות הסתייגותם וחששותיהם מאופייה החילוני. הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית יחד עם קבלתו ויישומו של עקרון הסטטוס־קוו, סימלו במידה רבה את התגשמות החזון הציוני־דתי למדינה המכבדת את ערכי הדת היהודית ומאפשרת לציבור הדתי לקיים את חייו בה באין מפריע.²⁹

במלחמת ששת הימים ראתה הציונות הדתית הוכחה מוחלטת וסופית לצדקת דרכה האמונית, ורבניו של ציבור זה, ובראשם הרב שלמה גורן, ייחסו לניצחון משמעויות ניסיות וגאוליות.³⁰ תוצאותיה של התפיסה הגאולית שנקבעו לאחר המלחמה באו לידי ביטוי גם בתפיסותיה הפוליטיות של תנועת המפד"ל, ולכן הלכו תפיסות אלו והתחזקו בעשורים שלאחר המלחמה.³¹

אם כן, אפשר לסכם ולומר כי מבחינת הציונות הדתית, היוזמה המדינית של התנועה הציונית מראשיתה משתלבת היטב בתפיסת גאולת 'אחישנה', הרואה בכל מאמץ לאומי, החל מן ההתיישבות החלוצית־ציונית החילונית, עבור בהתיישבות הנרחבת ביהודה ושומרון וכלה בעידוד המאבק הנוכחי על הר הבית, חלק ממאמץ קולקטיבי של עם ישראל כולו לזירוז הגאולה השלמה.³²

27. גרינברג, 2005.

28. אשכולי וגמן, 2004, עמ' 208-212; שנה, תשע"ב.

29. למשל: רביצקי, 1993, עמ' 111-120; רוזיק, תשמ"ט; גולדמן, 2009; שוחטמן, 2002.

30. למשל: פנים אל פנים, 21.7.1967, עמ' 9 (ר' שלמה יוסף זוין הציע לקרוא למלחמה בשם 'מלחמת ששת הניסים'); אדרעי, תשס"ח.

31. למשל: דון־יחיא, 2004 (בייחוד עמ' 135, 152).

32. ענברי, 2009.

השקפת המחנה החרדי המרכזי – אגודת ישראל

בשל כמה וכמה סיבות, ובהן מצבו החברתי-כלכלי, שמרנותו המחשבתית והתנגדות רבניו, נמנע חלק גדול מהציבור החרדי מהגירה אל מחוץ לתחום מגוריו המסורתי במזרח אירופה.³³ בעקבות זאת, נפגע הציבור החרדי בשואה יותר מאשר הציבור המסורתי, הציוני והחילוני, אשר יחסו האדיש יותר כלפי הגירה הביא להקמת שלוחות מבוססות שלו במדינות רבות, ובעיקר בארצות הברית ובארץ ישראל. לכן, נוסף על הפגיעה הגדולה בנפש, נחרב בשואה המרכז הרוחני היחידי של האורתודוקסיה היהודית, מבלי שהיה לו באותה עת תחליף במדינות אחרות.³⁴

הדובר העיקרי של התנועה ומנהיגה בעיתות המשבר הללו היה הרב יצחק מאיר לוי (1893-1971). אומנם הוא כרך בדבריו בין השואה ובין תהליך הגאולה, אולם מסקנתו העיקרית הייתה כי רק החזרה בתשובה של העם כולו, ולא הקמת המדינה, תהיה התיקון העיקרי לקראת הגאולה.³⁵ אחד הקיצוניים ברבני אגודת ישראל היה הרב אלחנן בונים וסרמן (1874-1941) שבספרו **מאמר עיקבתא דמשיחא**, שיצא לאור בשנת 1939, הבהיר כי התופעות שחווה העם היהודי בעשרות השנים האחרונות הן חריגות ביחס לתולדותיו של עם ישראל. עוד טען כי ההסבר היחיד האפשרי לכך הוא שהעם נמצא על סיפה של הגאולה.³⁶

לדברי הרב וסרמן, הצרות שפקדו את עם ישראל נבעו מן הפשעים ומן העוונות הקולקטיביים, ובהם נטישת הדת, אי-כיבוד של המסורת והכוונה להקים מדינה יהודית בעלת מאפיינים חילוניים. לתפיסתו נועדו המכות שניחתו על ראשו של העם לדרבנו לזנוח את הרכיבים השליליים שדבקו בו ולעלות מחדש על מסלול הגאולה.³⁷ אף שבעקבות השואה ניכרה בציבור החרדי התעוררות בשיח המשיחי, הרי שהוא לא הפך לדומיננטי שבהסברים התורניים שניתנו לה.³⁸

33. למשל: הרצברג, 1981.

34. מכמן, 1996.

35. גרינברג, 2005, עמ' 547-555.

36. טענה דומה טען הרב ישראל מאיר הכהן (החפץ חיים, 1838-1933), בספרו שיצא לאור לאחר מלחמת העולם הראשונה ונועד לעודד את הציבור החרדי שלא להתייאש בשל התמורות ההיסטוריות שחווה. ראו למשל: הכהן, תרפ"ט, פרק א ("אכן בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] כהיום הצליח מעשה שטן על ידי שלוחיו הרבים לרפות שורשי האמונה מקרב ישראל [...] וכאשר רואים את גודל המצוקות [...] מדמים בנפשם שהקב"ה הסתיר פניו ממנו לגמרי, ומתיאשים מן הגאולה [...] על כן מצאתי חובה לנפשי, להעריך לפני הכל את אמיתת הענין, שאדברא בזמנינו יותר קרוב לצפות לישועה").

37. וסרמן, תרצ"ט. הרב אלחנן וסרמן נפטר בשנת 1941, ולא ראה את תוצאותיה המלאות של השואה. אין לדעת אם לא היה משונה את עמדותיו בעקבות זאת.

38. גרינברג, 2005, עמ' 537-578; גרינברג, תשס"ה, עמ' 891-913; שביד, 1994.

הטיעון האידאולוגי והדתי המרכזי של הציבור החרדי נגד ההתיישבות בארץ ישראל התבסס על מדרש שלוש השבועות. משמעות השבועות הייתה כי מחד גיסא התחייב עם ישראל שלא להקדים את הקץ ולא למרוד בגויים, ומאידך גיסא התחייבו הגויים שלא לשעבד את עם ישראל 'יותר מדי'.³⁹ מנהיגי הציבור החרדי פירשו את השואה כהפרת התחייבות הגויים שלא להתאכזר לעם ישראל, ואת החלטת האו"ם בדבר הקמת המדינה כהסכמת אומות העולם. לכן שני האירועים שימשו ראיה לביטול תוקפן של השבועות ולהצדקת מעורבותה של ההנהגה החרדית בהקמתה של מדינת ישראל. המשמעות התאולוגית של ביטול תוקף השבועות הייתה שזוהי התרחשות היכולה להתקיים אך ורק בהקשר של התקדמות תהליך הגאולה.⁴⁰

בד בבד ניסו מנהיגי הציבור החרדי, אשר היו שותפים מלאים בהנהגתה של המדינה החדשה, למתן את השימוש בסיפר הגאולי ואת חשיבותו. נוסף על המשמעות האידאולוגית הייתה לכך גם משמעות פוליטית, שכן היא הבדילה בין התפיסה החרדית לבין תפיסת הציונות הדתית.⁴¹ ולכן, כפי שעולה מדינויה של אגודת ישראל, הוסברה הקמת המדינה לא רק כגזרה מאת האל אלא גם כתהליך היסטורי טבעי ומתבקש.⁴² לדוגמה, הרב אברהם ישעיהו קרליץ (החזון איש, 1878-1953), מחשובי הרבנים החרדיים שחיו בארץ ישראל באותה תקופה, קבע כי הקמתה של מדינת ישראל הייתה טעות מדינית וכי סיכוייה לשרוד אפסיים, ולכן אין לראות בהקמתה שום סימן שהוא, למעט אולי רמז לסוף הגלות.⁴³ השיח על משמעותה הגאולית של הקמת המדינה דעך כליל בראשית שנות החמישים בעקבות אכזבתו של הציבור החרדי מן הפערים שבין ציפיותיו מן המדינה החדשה ובין החוקים שחוקקה בפועל כנסת ישראל בהנהגת מפא"י ההחילונית.⁴⁴

השיח הגאולי הרדום בקרב החברה החרדית התעורר מחדש לאחר מלחמת ששת הימים, והדבר מצא את ביטויו בעיתונות החרדית שייצאה לאור בשנים הראשונות שלאחר מכן.⁴⁵ מנהיגי של אגודת ישראל, הרב יצחק מאיר לזין, אומנם הסתייג מן הקביעה כי הניצחון הוא סימן לגאולה, אולם עמד בתוקף על הצורך להכיר בכך שמדובר בנס גלוי

39. על שלוש השבועות ראו למשל: רביצקי, 1993, עמ' 277-306; ברויאר, תשל"ט, עמ' 49-57; אבינר, תשס"ג.

40. אייגרמן, תשל"ח; וינמן, 1995, עמ' 379; **הפרדס**, כסלו תש"ח, עמ' 2.

41. פונד, 1999, עמ' 214-216; פרוש, 2001, עמ' 330-347.

42. פרידמן, 1999.

43. בראון, 2011, עמ' 87.

44. **המבשר**, 30.12.1950, עמ' 1; **דעת תורה**, תש"י; שנפלד, תשל"ה, עמ' 9-10, 17-19 (שם עותק ממאמריו מתשרי תש"ט ומשבט תש"ב, שבהם הוא יוצא נגד זיהוי המדינה עם הגאולה); פרוש, 2001, עמ' 324-325; ארנוולד, תשע"ג.

45. הלוי, 2011; **המבשר**, כב בניסן תש"ט, עמ' 2; שם, ה' באייר תש"ט, עמ' 1; **המודיע**, ד באייר תש"א, עמ' 1-2.

שאי אפשר להתכחש לו.⁴⁶ לעומתו פרסם הרב מנחם כשר (1895-1983), אחד ההוגים החרדיים החשובים שהיה מקורב לחצר חסידות גור, את ספרו **התקופה הגדולה**, ובו טען כי עם ישראל מצוי כעת בתקופת 'אתחלתא דגאולה'.⁴⁷ הדיבור הגאולי לא פסח גם על חלק מן הרבנים החרדים שחיו מחוץ לישראל. ראש וראשון להם היה הרב מנחם מנדל שניאורסון (1902-1994), הרבי מלובוביץ', מנהיגה של החצר החסידית הגדולה בארצות הברית, אשר ראה במלחמה זו סימנים מובהקים להתקרבות הגאולה.⁴⁸

שלא כציונות הדתית – אשר ראתה באירועים שעבר העם היהודי החל בשואה, עבור בהקמת המדינה וכלה במלחמת ששת הימים סימנים ברורים לצדקת דרכה ולכך שצעדים מעשיים גורמים לקירוב הגאולה בפועל – היה השיח הגאולי בקרב הציבור החרדי מתון בהרבה. הסבריו לאירועים החריגים אומנם הצביעו על יסודות ניסיים, אולם הם מעולם לא הצטברו לכלל טענה בדבר היותו של עם ישראל בעיצומו של תהליך הגאולה, וודאי שלא נטען בהם שפועלו של העם הוא אשר הביא לידי היווצרותם של האירועים החריגים. לכל היותר נטען כי עם ישראל נמצא על סיפה של הגאולה – עקבתא דמשיחא או אתחלתא דגאולה – וזו הסיבה להתרחשות הניסים והמאורעות החריגים. הגאולה עצמה, כך השתמע, תגיע בזמנה, כלומר בזמן כלשהו בעתיד לבוא, ללא קשר למעשיו וליוזמותיו של עם ישראל וודאי שלא כל זמן שרובו הגדול אינו שומר תורה ומצוות.⁴⁹

השקפת האורתודוקסיה הקיצונית הלא־ממוסדת

בתחילת מהאה ה־20 היו מחנה הציונות הדתית והמחנה החרדי המרכזי מאורגנים במסגרות חברתיות־פוליטיות – המזרחי ואגודת ישראל – והיו להם דוברים והוגי דעות אשר הביעו את דעת הקבוצה כולה. לא כך היה המצב במחנה החרדי־קיצוני במזרח אירופה, שבו פעלה קבוצה לא מאורגנת של רבנים ואדמו"רים חסידיים, חלקם רבני קהילות ואחרים ראשי ישיבות, שהמשותף להם היה ההתנגדות העקרונית לזרמים ולמחנות היהודיים האחרים, הדתיים והחילוניים גם יחד. עם המייצגים הבולטים של מחנה זה אפשר למנות את הרבי

46. **המודיע**, ט"ו בסיוון תשכ"ז, עמ' 1 (דבריו של הרב לוי ביינוס 'מרכז אגודת ישראל' לאחר המלחמה, ובהם הסתייגות מן הדיבורים על הגאולה, אולם גישתו למלחמה הייתה: "כוחנו האנושי אינו מסוגל לתפוס"); שם, ו' בתמוז תשכ"ז, עמ' 1-2 (בנאומו בכנסת הדגיש הרב לוי את הנס שבניצחון); שם, כ"ד בתמוז תשכ"ז, עמ' 1-2 (נגד הניסיון להשכיח את הניסים הגלויים שנעשו במלחמה).

47. כשר, תשכ"ט.

48. למשל: **המאור**, תמוז תשכ"ז, עמ' 2-5, 24-28; שם, תשרי תשכ"ח, עמ' 2-6; שניאורסון, 2005; **פרדס חב"ד** 11 (תשס"ג), עמ' 190.

49. כשר, תשכ"ט, עמ' 40-81 (מגיב שם גם על דברי רבנים אחרים).

ממונקטש, הרב חיים אלעזר שפירא (1871-1937), את הרב שאול בראך (1865-1940), רבה של קשוי (Kassa, Kaschau, Košice) שבקרפטורוס, את הרב שלמה זלמן ארנרייך (1863-1944) משמלוי (Szilágysomlyó, Šimleu Silvaniei) שבטרנסילבניה ואת הרב עמרם בלוי, מנהיג נטורי קרתא בירושלים.⁵⁰

בשל התנגדותם של מנהיגים אלה להגירת יהודים לארץ ישראל, לארצות הברית ולמדינות אחרות, ובשל סירובם לשתף פעולה בענייני הצלה עם הציונים, ואפילו עם אגודת ישראל, הייתה הפגיעה בחלק זה של הציבור החרדי בשואה חמורה במיוחד. החרדיות הקיצונית איבדה בתקופה זו את מרבית ציבור המאמינים בהשקפתה וכן את מרבית הנהגתה התורנית. אובדן זה כמעט גרם לכיליונה המוחלט של תפיסה הגותית זו. השבר שנוצר היה חמור עד כדי כך שהיו ברבנים הקיצוניים גם מי שביקשו לחזור בהם מהשקפתם הקודמת. הדוגמה הבולטת ביותר היא זו של הרב ישכר שלמה טייכטל (1885-1945) מפישטיאן (Piešťany, Pöstyén) שבצ'כוסלובקיה, שספרו **אם הבנים שמחה** היה מעין כתב הודאה באשמה בחטא ההתעלמות מן הרעיון הציוני.⁵¹ הרב טייכטל, שהשתייך קודם לכן למחנה האורתודוקסיה הקיצונית, פרס את הסבריו לשינוי בעמדותיו התאולוגיות בעניין הגאולה.⁵² רבים מן הרבנים ומן האדמו"רים שהשתייכו למחנה זה קודם לשואה וניצלו ממנה, היגרו לארצות הברית ולמדינות אחרות ומיתנו במידה רבה את מחאתם כלפי הציונות.

בשנים הראשונות שלאחר השואה נמנעו מרבית הרבנים האלה מלהביע את דעתם ואת השקפתם על משמעותה הדתית. היו כמה סיבות אפשריות לכך: א) הכרה באחריותם האישית וכן באחריותם של רבנים קיצוניים אחרים להיקף הפגיעה בציבור שהנהיגו בשל האיסור שהטילו על ההגירה אל מחוץ לאירופה ואשר עמד בתוקפו גם בזמן שהסכנה הייתה ממשית; ב) ביקורת עצמית וציבורית על הרבנים שהצליחו לחלץ את עצמם ולהינצל בעוד מרבית בני קהילתם נספו בשואה, וכן ביקורת על כי לא עשו די לשיקום הניצולים; ג) היעדר תשובות מספקות לשאלה התאולוגית בדבר החורבן החמור, שפגע במיוחד בציבור החרדי-קיצוני שדקדק בקיום המצוות והסתייג מן הציונות על כל צורתיה. היעדר התשובות בלט בייחוד באשר לשאלת אובדנם הכמעט מוחלט של הילדים – אותם תינוקות של בית רבן שלא טעמו טעם חטא – שהיו אמורים לשמש התשתית החברתית לדורות הבאים. קבלת הסכם החלוקה בעצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 והקמת מדינת ישראל כמה חודשים לאחר מכן עוררו מבוכה בקרב ראשי האורתודוקסיה הקיצונית, שכן לתפיסתם עמד הדבר בניגוד גמור למה שנתפס בעיניהם רצונו של האל. אומנם אחדים מן הדוברים

50. קפלן, 2017; קפלן, תשע"א; ענברי, 2010; ענברי, 2012. על תורתו ראו: בלוי, תשע"ב.

51. למשל: וינגרטן, תש"ל; שינדלר, תשנ"ב; ש"ץ אופנהיימר, תשמ"ד.

52. הרשקוביץ, 2009.

השתמשו במונחים גאוליים והסבירו כי העידן המשיחי מתאפיין בפרדוקסים מסוג זה,⁵³ אולם מרבית הרבנים והמנהיגים החרדים-קיצוניים יצאו נגד השימוש באותה מערכת הסברים גאולית שבה השתמש גם המחנה החרדי המרכזי.⁵⁴ את התפיסה הגאולית כהסבר לאירועי הזמן המירה תפיסת 'הסטת ההיסטוריה', שהתקדים לה התרחש בתקופת הבית השני. אז עלו לשלטון הצדוקים ונטלו את ההנהגה מן הציבור היהודי האמיתי, כלומר מן הפרושים, והיו בין הגורמים שהביאו לחורבן הבית. לאחר מכן נעלמו הצדוקים ממפת ההיסטוריה, והיהדות חזרה למסלולה ה'מקורי'.⁵⁵

גם לאחר מלחמת ששת הימים מרבית דוברי האורתודוקסיה הקיצונית בישראל נאלמו דום. עיתון **החומה** - עיתונם של נטורי קרתא - התעלם כמעט כליל ממלחמת ששת הימים ומתוצאותיה, ומאמרי המערכת שפורסמו בעקבותיה לא היו שונים מאלו שפורסמו לפניו. הם התמידו בתביעתם להתנתק לחלוטין ממי שאינם מסכימים לדעותיהם והמשיכו לתקוף את הזרם החרדי המרכזי על שהתלהב מאירועי הניצחון ובכך ביטא את מחויבותו למדינה ה'טמאה'.⁵⁶

ראשי העדה החרדית אומנם לא הצטרפו לחגיגות השמחה ולקריאות הגאולה כמו אחיהם מן המחנה החרדי המרכזי, אולם מנגד ביקרו בהתרגשות גלויה במקומות הקדושים שנכבשו במלחמה. הם אף האריכו את גבול העירוב הנפרד של העדה החרדית כך שיגיע אל קרבת העיר העתיקה ויאפשר ביקורים בה גם בשבת.⁵⁷ ראשי העדה החרדית גם סמכו את ידיהם על ספר שדיבר בשבח הביקורים בכותל המערבי, שכבשו ה'ציונים' במלחמת ששת הימים, בניגוד להשקפתו של רבי יואל טייטלבוים, שנעמוד עליה לקמן.⁵⁸

אפשר לסכם ולומר כי המדיניות העיקרית של מי ממנהיגי האורתודוקסיה הקיצונית אשר שרדו את השואה הייתה התעלמות מוחלטת משרשרת האירועים יוצאי הדופן שהתרחשו במחצית המאה ה-20. נכללו בהם גם מי שהוכרו כמנהיגי העדה החרדית בישראל, ובהם הרב ראובן זליג בנגיס, גאב"ד העדה החרדית לאחר קום המדינה, הרב פנחס אפשטיין, ראב"ד של העדה החרדית ומראשיה הבולטים גם במלחמת ששת

53. **החומה**, כ' בכסלו תש"ח, עמ' 1 ('אנא אנו באים! - אושרה המדינה הציונית בועידת או"מ, מעשי שטן הצליח חלילה, חלום ושאיפת הציונים בתקופת קיומם עומד להתגשם. נכנסנו לתקופת הנסיון האחרון של עקבתא דמשיחא. הגענו לנבואת הנביא על הזמן האחרון של ירהב הנקלה בנכבד").

54. למשל: **החומה**, כ"ו באלול תש"ח, עמ' 2 (כך גם בגיליונות הבאים).

55. דוגמאות רבות לכך בביטאון נטורי קרתא, **אום אני חומה**, מן השנים הראשונות להקמת המדינה. על כך: קרן קרץ, 2017.

56. **החומה**, כ"ז באייר תשכ"ז, עמ' 1; שם, כ' בסיוון תשכ"ז, עמ' 1.

57. טייטלבוים, תשס"א, עמ' טו-טז, שכט-שלד; **מבצר תורה**, ב (תש"ס-תשס"ב), עמ' קע-קעא; ישראלי, תשמ"ה, עמ' 286; **פנים אל פנים**, 14.8.1970, עמ' 9; **מעריב**, 24.9.1967, עמ' 7; שם, 16.11.1967, עמ' 15.

58. מושקוביץ, תשכ"ז.

הימים, ואף הרב עמרם בלוי, מנהיגה הנערץ של נטורי קרתא.⁵⁹ יוצא הדופן בקבוצה זו, ומי שאכן החזיר את עטרת האורתודוקסיה הקיצונית ליושנה, היה רבי יואל טייטלבוים, הרבי מסאטמר.

המשנה הגאולית בתורתו של רבי יואל טייטלבוים

הציונות הדתית והזרם האורתודוקסי המרכזי הפכו מקבוצות רעיוניות לתנועות פוליטיות מאורגנות, קרי המזרחי ואגודת ישראל, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. שלא כמותן נותרה האורתודוקסיה הקיצונית - שהתנגדה לשתי התנועות האלה כפי שהתנגדה לכלל התפיסות הלא אורתודוקסיות - חסרת ארגון בין־לאומי, וממילא חסרת דוברים רשמיים. אלה היו פני הדברים גם בשנות השואה ובשנים שלאחר הקמת מדינת ישראל, אולם בשנות החמישים הפך רבי יואל טייטלבוים גם את האורתודוקסיה הקיצונית לתנועה מאורגנת וניסח את השקפתה הדתית, ובכללה גם את השקפתה הגאולית.⁶⁰

רבי יואל נולד בשנת 1887, בן זקונים לאביו רבי חנניה יום־טוב ליפא טייטלבוים, רבה של סיגט, בירת מחוז מרמורש שבהונגריה ומקום התגבשותה של האורתודוקסיה הקיצונית.⁶¹ אף שגדל בידיעה כי לא ימלא את מקום אביו - משום שתפקיד זה נועד לאחיו הבכור - שאף רבי יואל להוכיח כי הוא אינו נופל ממנו. במשך עשרות שנים ניהל מאבקים עיקשים, ובסופו של דבר, לאחר פטירת האח הבכור, הצליח גם הוא לכהן ברבנות העיר סאטמר, לעמוד בראש הישיבה הגדולה שבעיר, להנהיג את החצר החסידית המשפחתית ולשמש נציג הציבור החסידי בארגון האורתודוקסי המרכזי של טרנסילבניה.⁶² הוא שרד את השואה, בין היתר באמצעות הצלתו ב'רכבת קסטנר', ואחריה ניסה להקים חצר חסידית בירושלים, אך נכשל.⁶³ בעקבות זאת היגר לארצות הברית, ושם הצליח להקים חצר חסידית משגשגת.

בעקבות הצלחתו הרבה בארצות הברית, ובייחוד בשל תמיכתו הכספית והאידיאולוגית ב'עדה החרדית' בישראל, הוכתר רבי יואל טייטלבוים לנשיא ואחר כך לגאב"ד (גאון אב בית דין), כלומר לבעל הסמכות הרוחנית העליונה של הארגון.⁶⁴ זמן קצר לאחר מכן

59. על הרב ראובן זליג בנגיס ראו: שלינגר, תש"ס; כנרת, תשע"א. על הרב פנחס אפשטיין ראו: **ועמוד פנחס**, תש"ס.

60. עליו ראו: קרן־קרץ, 2013.

61. קרן־קרץ, 2015.

62. קרן־קרץ, 2017.

63. קרן־קרץ, 2015.

64. קרן־קרץ, 2017.

הקים את 'התאחדות הרבנים' – ארגון רבני האורתודוקסיה הקיצונית בארצות הברית.⁶⁵ מאמציו אלה הפכו גם את האורתודוקסיה הקיצונית – על שני אגפיה, בישראל ובארצות הברית – לארגון ממוסד. בה בעת הפך רבי יואל טייטלבוים גם לאידאולוג המרכזי של מחנה האורתודוקסיה הקיצונית, וביטא את השקפותיו בשני ספרים: **יואל משה** (1961) **ועל הגאולה ועל התמורה** (1967).⁶⁶

בספריו אלה ובדרשותיו הרבות, שאף הן קובצו לספרים, ביקש רבי יואל טייטלבוים לערער את שלושת היסודות הבסיסיים של התפיסה הקיצונית בעיניו: השאיפה להתיישבות בעלת אופי לאומי עצמאי בארץ ישראל; המסורת ההלכתית שלפיה חזרת העם לארצו היא אחת המצוות שעם ישראל מצווה עליהן; וחיידוש הלשון העברית כלשון מדוברת. ערעור יסודות אלה הצריך נוסף על פלפול הלכתי וחדשנות פרשנית של טקסטים ידועים גם שימוש יצירתי ומקיף ביסודות מיסטיים וקבליים.⁶⁷ חוץ מהמתקפה הישירה שבה ניטל הבסיס הדתי וההלכתי מעצם ההצדקה לקיומה של הקיצונית, נשללה, לדעתו של רבי יואל טייטלבוים, גם הלגיטימיות של מי ששיתפו איתה פעולה הן במישור, כלומר הקיצונית הדתית, והן בעקיפין, כלומר הזרם החרדי המרכזי באמצעות אגודת ישראל.

לעיל הוזכרו שתי תפיסות העולם הבסיסיות באשר לזמנה הצפוי של הגאולה, תפיסת 'בעיתה', שאימצ' הזרם האורתודוקסי המרכזי, ותפיסת 'אחישנה', שטיפחה הקיצונית הדתית. כמו כן נסקרה פרשנותן של שתי הקבוצות הללו לאירועי מחצית המאה ה־20, כלומר השואה, הקמת המדינה ומלחמת ששת הימים, והפירוש שפירשה כל קבוצה את האירועים על פי ראיית העולם הגאולית שלה. הקיצונית הדתית ראתה באירועים אלה הוכחה לכך שפעילותו היזומה של עם ישראל זכתה לעידוד האל, אשר הושפע ממנה ופעל לקירוב בואה של הגאולה, והזרם האורתודוקסי המרכזי שטען כי עצם התרחשות האירועים מעידה אולי על התקדמות בתהליך הגאולה ואולי אף נובעת ממנו, אולם מועדיו וסדריו של תהליך זה כבר נקבעו מראש, ואין כל פעילות אנושית העשויה להשפיעה עליו השפעה של ממש. רבי יואל טייטלבוים, שביקש לייחד את האורתודוקסיה הקיצונית הן מבחינה פוליטית הן מבחינה הגותית, סבר שיש לייחד אותה גם מבחינת השקפתה הגאולית בכלל, וזו שנדרשה לאירועי אמצע שנות העשרים בפרט. לשיטתו, לא תפיסת 'בעיתה' נכונה ואף לא שיטת 'אחישנה'. להשקפתו, גם אילו היו שתי השקפות אלו האפשרויות היחידות במאות שעברו, באו אירועי המאה ה־20 וטרפו את הקלפים. לפיכך צפה ועלתה השקפה גאולית אחרת, שביסודה עומדים לא הקדמת מועד הגאולה ואף לא הגעתה בזמנה, אלא

65. קרן־קרץ, 2013, עמ' 280-283.

66. טייטלבוים, תש"ך (מאז נדפס הספר עוד ביותר מעשר מהדורות, ונוסף על כך תורגם לשפות אחרות ויצא בכמה נוסחים מקוצרים ומפורשים); טייטלבוים, 1967 (ומאז נדפס עוד בחמש מהדורות לפחות).

67. למשל: סורוצקין, 2004; קראוס, תשס"א.

דחיית הגאולה למועד שאינו ידוע. כדי לבסס תפיסה זו השתמש רבי יואל טייטלבוים בכתביו במושגים מיסטיים וגאוליים שבהם מילאו 'כוחות הרוע', ובראשם השטן ובני בריתו הארציים, כלומר הציונים, תפקיד מרכזי.⁶⁸

תפיסה זו לא נוסחה ניסוח שיטתי אלא נבנתה שכבות שכבות, והן הוסיפו והצטברו במהלך שנות חייו ופרסומיו של רבי יואל טייטלבוים. מחמת קוצר היריעה לא נעסוק כאן בתיאור ההיסטורי של התפתחות תפיסת הגאולה שלו, אלא רק במרכיבים העיקריים שלה, ללא קשר לסדר הכרונולוגי של הופעתם בכתביו ובדרשותיו. להלן יובאו בתמציתיות רבה אבני היסוד של תפיסת הגאולה כפי שנוסחו בכמה וכמה מקורות בכתביו של רבי יואל טייטלבוים. אבני יסוד אלה סודרו על פי האירוע שהן קשורות אליו וברצף היוצר סיפר שיש לו משמעות אסקטולוגית קוהרנטית.

א. השואה

על פי לוח השנה היהודי אנו מצויים בסוף האלף השישי לבריאת העולם, ועל פי דברי חז"ל משמעות הדבר היא כי הגאולה קרובה לבוא.⁶⁹ מאחר שהדור העכשווי מצוי בתקופת 'עקבתא דמשיחא' התרבו בו הניסיונות,⁷⁰ והתחזקו כוחות הרוע.⁷¹ בימי השואה הייתה אמורה להתרחש הגאולה וביאת המשיח, אבל התערבותו של השטן מנעה זאת.⁷² הציונים הם

68. הכינוי 'כוחות הרוע' משמש במאמר זה כדי לתאר מגוון שמות של יצורים וכוחות דמוניים המשמשים בתורתו של הרב יואל טייטלבוים. הם כוללים בין היתר את השטן על כינויו (ס"א [סטרא אחרא], ס"מ [סטרא מסאבותא], סמאל), את המלאכים הרעים' ותופעות כמו היצר הרע, עמלק, הערב רב' וכו'.

69. טייטלבוים, תשס"ו, פר' נשא תשכ"ז, עמ' כד-כה ('ס"א'ז שוין באלד סוף אלף השישי [...]) ד' דר' הונדערט יאָהר האָט מען געגעבן פאַר יודען ימות המשיח". תרגום: זהו כמעט סוף האלף השישי [...]. בשלש מאות השנים האחרונות שלו יתרחשו ליהודים ימות המשיח). הדברים אמורים בחישובי שנות הגאולה בבבלי, סנהדרין צז ע"א-ע"ב.

70. טייטלבוים, תשל"ד, ג, ס" כ ('בעקבתא דמשיחא הניסיונות גדולים יותר בגלל פרצות הדור. כי גם הס"מ [השטן] מתגבר יותר בזמן האחרון לעכב את הגאולה [...]) ואף במצרים לא היו ניסיונות קשים ומרים כאלה").

71. שם, ג, ס" קח ('בדורינו עיקבתא דמשיחא כוחות הסט"א [הסטרא אחרא] מתגברים מאד. מפני שקרובה קיצם ומפלתם. ובקרוב תקיים וכל הרשעה כולה כעשן תכלה [...]) עכשיו אנו עומדים בסוף המלחמה וא"א [ואי אפשר] שיתארך עוד הרבה").

72. שם, ג, ס" שכט ('כך הוא דרכו של הסט"א [הסטרא אחרא] דבכל עת שיש התעוררות הגאולה הם מתאמצים ומתגברים בכל כוחם להפר ולבטל התעוררות זו ע"י קטרוגים גדולים שהם מעוררים על ישראל, וכאשר כן היה בשנת ת"ח כנודע שהיה זמן פקידה [...]) וכן היה בעוה"ר [בעונותינו הרבים] בימינו אלו שהיתה פקידה לגאולה ועונות הדור גרמו שנתגברו כוחות הטומאה [...]) ולולא התגברות הגדולה של כוחות הסט"א [...]) כבר היינו עומדים אחרי הגאולה").

צאצאי הערב רב ועמלק, ולכן אין להתפלא על הנזק הרב שהם גורמים לעם ישראל.⁷³ הם מרדו באומות העולם וניסו לקרב את הקץ ולקצר את הגלות,⁷⁴ אולם מטרתם הסופית והבלתי מוצהרת היא להוציא את עם ישראל לשמד רחוני.⁷⁵ משתפי הפעולה עם הציונות, כלומר הדתיים הציוניים והחרדים תומכי אגודת ישראל, אשמים אף הם בחטאי הציונות.⁷⁶ לפיכך יש גם לרבנים המשתייכים לאותן תנועות חלק באחריות לקרות השואה.⁷⁷ השואה היא חלק בלתי נמנע מתהליך הגאולה,⁷⁸ והיא גם עונש שהטיל האל על עם ישראל בשל חטאיו החמורים. הציונות, שמשמעותה הרצון לזרז את הגאולה באמצעים

73. טייטלבוים, 1967, סי' סא, עמ' קט ("והנה ציונים והכופרים של זמנינו שורשם מהערב רב [...] והעיד [...] ר' אלחנן וואסערמאן זצ"ל משמו שאמר על הציונים שהם עמלקים אמיתיים. ובעוה"ר [בעונותינו הרבים] אנו סובלים עכשיו גלות מערב רב זרע עמלק, והם גוזרים גזרות רעות על הכלל ישראל, שלא הי' כזאת מיום היתה ישראל לגוי").

74. טייטלבוים, תשל"ד, ג, סי' תכו ("והשיג משרע"ה [משה רבנו עליו השלום] שבעיקבא דמשיחא יתגבר שרו של עמלק וע"י שלוחיו הע"ר [ערב רב] ששורשם מעמלק יסית את ישראל למרוד בגזירת הגלות ולמרוד באומות [...] ורוצים לעשות קיבוץ גלויות ע"י פעולה טבעית ואנושית").

75. טייטלבוים, תש"ך, הקדמה, עמ' ז ("אמנם זאת ועוד יותר, כי הכתות האלה שהמשיכו ברעיון הטמא הזה, להקים להם מדינה לפני הזמן בלי התורה, המשיכו [משכן] את בני ישראל למינות ואפיקורסות נוראה, אשר לא היתה כמוה מיום הוסדה הארץ [...] אלה הרשעים כופרים בעיקר, ובתחילה ממשיכים הלבבות במה שתאווה היא לעינים, להיות ככל הגוים עם וממשלה כמו האומות [...]. ואין צריך להאריך בזה כי נודע בחוש המהפכה הנוראה שהסבו הכתות האלה [...] ומספר גדול של מיליונים מישראל נפלו על ידם ברשת המינות רחמנא ליצל").

76. טייטלבוים, תשל"ד, א, סי' קיד, עמ' ככו ("אבל דא עקא שכל הדתיים המשתתפים עם מלכות המינות, והאגודה בתוכם, מחפין עליהן [...] וחמור מאד עון המחזיקים ידי עוברי עברה, יותר מהעוברי עברה עצמם"); שם, ה, סי' פא ("אין להתיירא כל כך מעמלק הרשע בעצמו, כי אלמלא היו מתחברים עמו יראים מישראל לא היה בכוחו לבא ולהזיק כולי האי, ועיקר כוחו הוא במה ששומרי תורה ומצוות מתחברים עמהם, ויעשו כולם אגודה אחת [...] והם הם המושכים את כלל ישראל").

77. טייטלבוים, תשל"ד, ה, סי' סד (שם בדבריו באספת 'התאחדות הרבנים': "ובדרך כלל האשמה למצב השפל הזה [של דורנו] תלויה בראשי המנהיגים הנמנעים מלמחות על מעשי הרשעים"); שם, עמ' שפד ("זהו שהיראים מחפים על מעשי הרשעים ומבליגים על כל מעלליהם היא עיקר הפירצה בדורנו, והיא שהביאה את החורבן הגדול והנורא על כלל ישראל בזמנינו"); טייטלבוים, תשס"ג, עמ' יז-יח ("דהנה בשנים כתיקונם כאשר השטן אין לו סיוע מהמסיתים [...] די במה שהצדיקים ויראי ה' יושבים בביהמ"ד ועוסקים בעבודת ה' [...] דסגי בכח ההשפעה הבוקעת ויוצאת מכותלי בית מדרשם להזריח ולהשפיע השפעה רחנית בתוך הלבבות בני ישראל ולהגביר כוחם כדי שיוכלו לעמוד נגד הסתת היצה"ר [היצר הרע]. אך לא כן הוא בזמן שהיצה"ר [שהיצר הרע] מעמיד לעצמו מסיתים ומדיחים [...] אזי לא די בכך שיהיו הצדיקים יושבים במנוחה ושלוה בין כותלי ביהמ"ד [בית המדרש] זקוקים גם הצדיקים והיראים ללחום [...] ולצאת בחוצות וברחובות לזעוק חמס ולהתריע").

78. טייטלבוים, תשל"ד, ד, סי' לד ("וכמו שראוין בעוה"ר [בעונותינו הרבים] בימי חבלי המשיח שעומדין קרוב להגאולה גדול מאד כח הקטרוג [...] וע"כ [ועל כן] היו [...] כל אלו הצרות שסבלו באלה השנים האחרונות יותר במכל השנים"); שם, סי' ככו ("אמנם עתה בדורנו זה נראה כי כל הצרות והיסורין שישראל סובלין

מעשיים, היא חטא חמור של כפירה קולקטיבית, וככזו ראויה לעונש החמור ביותר, כלומר לשואה.⁷⁹ חומרנו של חטא הציונות הייתה כה גדולה עד כי אפילו מתנגדיה החריפים של הציונות, כלומר החרדים הקיצוניים בגולה, נענשו בגללה.⁸⁰ רק בזכותו של יעקב אבינו ניצל קומץ מאמינים בדרך התורה האמיתית, כלומר בדרך האורתודוקסיה הקיצונית.⁸¹ אומנם האל עצמו פעל לעיתים להצלתם של יהודים,⁸² אולם עיקר מעשי ההצלה היו פרי יצירתו של השטן.⁸³ מטרתה של הצלה זו לא הייתה להאדיר את שם האל כי אם את שמו של השטן.⁸⁴ הוא ניצל את התרמית כדי לאסוף לו חיילים למלחמת גוג ומגוג,⁸⁵ וחיילים אלה יהיו נכונים גם להילחם נגד מלך המשיח ולעכב את הגאולה.⁸⁶

-
- הוא הכל מלחמת גוג ומגוג); שם, ו, ס' קפה ("כי הנה בזמנים הקשים העוברים על בני ישראל בדורות האחרונים בעיקבתא דמשיחא"); שם, ח, ס' נה ("בדור האחרון הזה עיקבתא דמשיחא").
79. טייטלבוים, תש"ך, הקדמה, עמ' א ("היות כי בעוונותינו הרבים בשנים האחרונות סבלנו צרות רבות ומרורות כלענה, אשר לא היתה כזאת לישראל מאז היה לגוי [...] גם נתקיים בעוונותינו הרבים במלוא מובן המילה מה שאמר הכתוב 'זהפלא ה' את מכותך' [...] והנה מלפנים בישראל בכל הדורות, כשהגיעה עת צרה ליעקב, חקרו מה זה ועל למה זה, איזה עון גרם להביא לידי כך [...] ועכשיו בדורנו אין צריכין לחפש ולבקש במטמונים את העון שהביא עלינו את הצרה הזאת, כי הוא גלוי ומפורש בדברי חז"ל שהגידו לנו זאת בפ"י שלמדו מקרא שעל ידי העברה על השבועות שלא לעלות בחומה ושלא ידחקו את הקץ, חס ושלום' אני מתיר את בשרכם כצבאות וכאילות השדה' ובעוונותינו הרבים כן היה").
80. שם, עמ' ח ("והנשארים מבית ישראל, שהשאיר הקדוש ברוך הוא בעבור שבועתו שלא יכלה זרעו, נענשו גם כן בעונש קשה ומר, במה שהצליח מעשה שטן להשיג מלכות המינות [...] ומכל שכן כשרוב ישראל מסייעים לכתות אלו שזה נותן כח לס"מ [לשטן] להראות האות והמופת").
81. טייטלבוים, תשל"ד, ב, ס' קכ ("כמו שרואין המצב בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] בימינו שזעירין אינן [שמעטים אנחנו] שנשארו דבוקים ומקושרים לדרך תוה"ק [התורה הקדושה], ולולי זכותו של יעקב אבינו [...] מי יודע אם היו מתקיימים אף מועטים אלה בדרך התוה"ק").
82. טייטלבוים, 1967, ס' לח, עמ' עג ("שחייבים להודות לו יתברך על החסד שעשה עמנו שהצילנו משיני האריות").
83. שם ("במלחמה זו מצא הס"מ [השטן] מציאה גדולה להתלבש בלבוש של הצלה ונסים להטעות את ישראל בכפירה ומינות ומתגבר בכל כחו לסמא העינים").
84. טייטלבוים, תשל"ד, ח, ס' קנב ("עכשיו בחורבן הנורא שהיה על כלל ישראל [...] כולנו נצלנו בדרך נס [...] על ידי מי באו לנו הנסים, ומפני מה, ד'יש בזה ב' חלוקות שונות, יש שניצולו ונעשה להם נסים מצד הקדושה [...] ויש ח"ו [חס וחלילה] להיפך, שנעשה להם נס מצד הסט"א [השטן], להפיץ מינות ואפיקורסות").
85. טייטלבוים, 1967, ס' סג, עמ' קיא ("ומעתה אין תימה שכדאי להשטן לעשות כל אותות ומופתים שבעולם, וגם הצלה והצלחה בצרות שונות ומשונות, כי כל זה הוא הכנה למלחמת גוג ומגוג וליתן כח ועוז למלכות הרשעה").
86. טייטלבוים, תשס"ו, פר' תצא תשכ"ז, עמ' ר ("דאָס איז דיא חיילים, וואָס ס'איז דאָ יודען [...] דאָס זענען די לוחמים אָקעגן מלך המשיח, זיי ווילן אויפהאַלטן די גאולה". תרגום: יש חיילים יהודיים [...] שנלחמים נגד מלך המשיח ומעוניינים לעכב את הגאולה).

ב. הקמת מדינת ישראל

לאחר הגליית עם ישראל מארצו השתלט השטן על ארץ ישראל,⁸⁷ והשפיע במיוחד על הצדיקים שהתגוררו בה.⁸⁸ לכן יש לחשוך בכל מי שהתיישב בה שלא על מנת לקבל עול שמיים במלואו, כי הוא שלוחו של השטן.⁸⁹ מאז הגלות ארץ ישראל אינה שייכת לאל, וממילא אינה שייכת לעם ישראל ואין לו רשות להתיישב בה.⁹⁰ על עם ישראל לשהות בגלות עד לבוא הגאולה שעליה יחליט האל לבדו,⁹¹ והישיבה בגלות היא תנאי לשמירת הבטחתו של האל להציל את עם ישראל.⁹²

לאחר השואה שוב התעוררה האפשרות לגאולה, אבל בשל התערבות כוחות הרוע, כלומר התחזקות התנועה הציונית, נכשלה גם הזדמנות זו, ושוב התעכבה הגאולה.⁹³ האל עשה חסד לעם ישראל בכך שהותיר יהודים רבים בגולה, משום שאלה לא נטמאו בטומאת המדינה הציונית.⁹⁴ בימינו אין קדושה בארץ ישראל, ומרבית המתישבים בה

87. טייטלבוים, תשל"ד, ח, סי' רז (רק ע"י עוונות ישראל נסתלקה השכינה ועי"ז [ועל ידי זה] עולה מעצמו הס"מ [השטן] להיות מושל ושר הארץ").

88. שם, ז, סי' שסו (גדולים הנסיונות בארץ ישראל. שמתגבר הס"מ [השטן] וכת דיליה [ובני חבורתו] שלא ישאר ח"ו [חס וחלילה] שם ושארית מדרך ישראל סבא. וביותר בוחר הס"מ להתגבר על אנשים גדולים").

89. שם, ח, סי' שסז (ומי שהולך בכוונה אחרת בלי שום ספק שהליכתו היא מכוחות הסט"א [השטן]).

90. שם, ו, סי' שלז (שאמר בדרך תנאי שתהיה [ארץ ישראל] שלי אז הרי היא שלכם [...]. ואם [...] אתם אומרים כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה, אזי אינה שלכם. שהרי לאומות העולם ישנה טענה כי לסטים אתם שכבשתם ארצם [...]. א"כ [אם כן] יש ממש בטענתם והארץ אינה שלכם").

91. טייטלבוים, תש"ך, מאמר שלש השבועות, סי' יח (ומבואר בזה שרצון הבורא [...] הוא לטובת ישראל וטובת העולם, שבזמן הגולה יהיו ישראל פזורין בכל ארבע רוחות העולם, ולא יעלו כולם לארץ ישראל [...] שצריך לידע זה שאך הקדוש ברוך הוא הוא המפורז והוא המכנס, ומבלעדיו אין רשות להתערב בזה").

92. שם, סי' יד (כי ישיבתנו בגלות הוא ההבטחה שאמר לנו [...] ומבואר בזה שהבטחתו של השי"ת [השם יתברך] שלא יהי' ח"ו [חס וחלילה] כלי' [ה] היא רק בהיותינו בארץ אויבינו לא בא"י [...] ואם ח"ו בטלה הבטחתו ית"ש [יתברך שמו] בהצלה זו, אין לך סכנה עצומה ונוראה יותר מזו").

93. טייטלבוים, 1967, הקדמה, עמ' כ (בכל עת שנתעורר למעלה איזה פקודה לגאולתנו ופדות נפשינו, מתחכם השטן להחליף בגאולה של שקר המביא צרה וצוקה וחשך ואפילה בעולם [...]. וכן הי' אחר שסבלו אבחי' [אחינו בני ישראל] צרות נוראות מהצד הצורר שבגרמני' הי' פקידה חזקה להגאולה וחטפה הסט"א [השטן] בערמימות עמוקה והחליפה בגאולה של שקר וכזב שעל ידי שלוחיו הציונים הטמאים ומטמאים את העולם כולו, והדתיים הנגריים אחריהם שהמירו את לבבם של בני' [בני ישראל] בהשקר הנורא, ודין גרמא דעצירה שנתעכבה הגאולה"); טייטלבוים, תש"ך, הקדמה, עמ' ט (ולפי שהגאולה תלוי בזה הענין, לכן מתגבר היצור' [היצר הרע] והס"מ [השטן] כל כך להמשיך [למשוך] את כל העולם לרעיון פגול זה").

94. טייטלבוים, תשל"ד, יא, סי' שלה (אנו רואים [...]. שהתגברה מלכות המינות במקום הקודש להעביר את כל ישראל מדת תורתנו הקדושה [...]. ואילו היו כל ישראל שם כבושים תחת ידיהם, היתה ידם תקיפה להעביר על הדת ח"ו [חס וחלילה] הכלל ישראל כולו [...]. וצדקה עשה הקב"ה בישראל שפיזר בין האומות [...] דיע"ז [דעל ידי זה] אין בידם להעביר על הדת כל ישראל").

מגבירים למעשה את טומאתה.⁹⁵ ולכן, במקום שיושבים אותם יהודים 'עובדי עבודה זרה', 'מתקפלת' – כלומר 'מתקפלת' – ארץ ישראל הקדושה, וקליפה חסרת קדושה של אדמה מחוץ לארץ מחליפה אותה.⁹⁶

לכן מדינת ישראל היא הניסיון הגדול והקשה ביותר שהיה לעם ישראל מעודו.⁹⁷ מאחר שהממשלה שלה מקבלת את כוחה מן השטן,⁹⁸ התגבר בה היצר הרע והסית גם את הדתיים והחרדים.⁹⁹ הכפירה והאפיקורסות המאפיינים את הציונים גרמו לעיכוב הגאולה.¹⁰⁰ מאז ומתמיד חברו חלקים מבני ישראל, שהם מצאצאי הערב רב, אל מתנגדיו של העם, ולכן אין להתפלא שהצטרפו גם לחילותיו של גוג שנלחמו במלך המשיח.¹⁰¹ לעתיד לבוא ייחרב כל הבניין הציוני בארץ ישראל כדי לאפשר לבנות בה חברה יהודית טהורה הראויה לגאולה.¹⁰²

ג. מלחמת ששת הימים

אי־אפשר להכחיש כי במלחמת ששת הימים נעשו ניסים, אולם ברור כי הם לא נעשו בידי האל אלא הם מעשי ידיו של השטן, שביקש להטעות את עם ישראל.¹⁰³ תוך כדי

95. טייטלבוים, תשל"ד, ג, ס' קח ("אלה המדמים לזכות לכניסת הארץ מלוכלך בעוונות ופשעים, אינם אלא טועים ומטעים, כי לא ראויים הם לכניסת הארץ, וגם קדושת הארץ אזלה לה ע"י המחטיאים בה").

96. טייטלבוים, תש"ך, מאמר ישוב ארץ־ישראל, ס' קכט ("אלא שנתקפלה ירושלים וגברה עלי' קליפה של שאר ארצות [...] וקדושת א"י לא רצתה לסבול הטומאה ובאו המקומות מארצם הטמא לכאן"). על מושג הקליפה' כסמל הרוע ראו: פרברגינת, תשנ"ו.

97. טייטלבוים, תשל"ד, ג, ס' רנ ("וחזינן בדברי חכ"ל [...] כי ראו ברוה"ק [ברוח הקודש] שיעמדו של ישראל נסיונות כאלו וכמו שכבר היה בכמה דורות [...] אולם כמו שהוא בזמנינו לא היה עוד משעת בריאת העולם. שהאפיקורסין ומעבירי הדת תפסו להם מדינה וממשלה ומעבירין על הדת [...] ויהודים שרוצין להאמין בהש"ת [בהשם יתברך] ובתוה"ק [ובתורתו הקדושה] נמשכין אחריהן").

98. שם, ב, ס' קלח ("הולכים בדרך עשו ונוטלים לעצמם ממשלה [...] וכוחם בא מכחו של הס"מ [השטן]").

99. שם, ז, ס' רא ("בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] בזמנינו זה גדולה מאד התגברות היצה"ר [היצר הרע] על ישראל בענין הע"ז [העבודה זרה] של הממשלה שהקימו הכופרים בא"י והפילו ברשתם רבים ושלמים").

100. טייטלבוים, תש"ך, הקדמה, עמ' ט ("האמת שכל דרכי המינות ר"ל [רחמנא ליצלן] מעכבים את הגאולה").

101. טייטלבוים, 1967, ס' סא ("ומעתה אין זה מן התימה שימצאו בריונים שיעזרו לגוג ללחום נגד מלך המשיח"); טייטלבוים, תשס"ו, פר' נשא תשכ"ז, עמ' כב (תרגום ליידיש של הטקסט הנ"ל).

102. טייטלבוים, 1967, ס' פג ("ברור הדבר בלי שום צד ספק דכל אלה הבנינים שבנו המינים והאפיקורסים בארצנו הקדושה ישרפו ויחרבו על ידי מלך המשיח ולא ישאר מהם שריד ופליט [...] ותחת בנינים האלו יעמיד לנו הש"ת [השם יתברך] בנינים אחרים מקודשים בקדושה עליונה ואז ידעו כל הגוים כי 'אני ה' בניתי הנהרסות").

103. שם, ס' יד ("מה שהבאנו מדברי חז"ל הנ"ל דאין עושין נס לרשעים לא דברו ז"ל [חז"ל] אלא בנסים שהם מצד הקדושה, אבל הס"מ [השטן] יש לו רשות לעשות נסים ונפלאות ונותנין לו כח זה מן השמים כדי להטעות את הבריות ולנסותן").

הלחימה נאלצו גם המלאכים הטובים לפעול לקיומם של ניסים גלויים.¹⁰⁴ הטעייתו של השטן הצליחה, וגם החרדים התפתו להאמין בניסים אלה ולראותם כניסים אמיתיים.¹⁰⁵ זאת למרות שהיו צריכים לדעת כי כוחו של השטן גדול בניסים ובהטעיות מעין אלו,¹⁰⁶ מפני שגם באירועים היסטוריים קודמים שקרו לעם ישראל התערב השטן.¹⁰⁷ במקרים אלה לעיתים הצליחו הצדיקים לזהות את מעשיו, ולעיתים גבר כוח השטן והכשיל אפילו את בני העלייה.¹⁰⁸ סביב הכותל המערבי הייתה השפעת כוחות הרוע חזקה אף יותר מהשפעתם ביתר ארץ ישראל.¹⁰⁹ אילולא מעשי הציונים וניצחונותיהם המיותרים, כבר היה עם ישראל בעיצומו של תהליך הגאולה.¹¹⁰

השתלשלות האירועים ההיסטוריים והתגברות כוחות הרוע ומעשיהם של הציונים מוכיחים כי אנו נמצאים בתקופה של הסתר פנים, שבה לא ניכרים השפעתו וכוחו של האל.¹¹¹ כאשר תגיע הגאולה האמיתית יבינו בני ישראל כי הצרות, וכך גם הניסים, באו בשל אמונת השווא שספה עליהם השטן. לאחר שיעמדו על טעותם ירדו אליהם הנביאים ושוב

104. טייטלבוים, 1967, ס' לו ("ואפשר שכענין הזה קרה לנו גם עכשיו במלחמה הזאת, דהס"מ [שהשטן] רצה בזה ועיקר העצה הוכן על ידו להביא לידי נסיון גדול את כל ישראל וחשב מראש שעל ידי המלחמה והנצחון וההצלה יעלה בידו להטעות רבים מישראל מאמונת הבו"ת [הבורא יתברך] ולהכשיל אותם בהתחברות למינים, והמלאכים המליצים טובה על ישראל היו מתנגדים לכל זה, אבל באמצע המלחמה בע"כ [בעל כרחם] אף המליצים הטובים הוכרחו להסכים שיהי' עכ"פ [על כל פנים] באותה שעה הצלה לישראל. אבל בצער גדול הסכימו ע"ז [על זה]").

105. שם, ס' ב ("לא יאומן כי יסופר שימצאו בישראל שומרי תורה ומצוות המדקדקים בקלה כבחמורה, מאשרים זדים ומעשי הרשעים ומאמינים בנסי הצלחתם, ושהש"י [ושהשם יתברך] עשה להם נסים שלא כדרך הטבע להצליחם במלחמתם").

106. שם, ס' עב ("הלא צריך לדעת שכמו שיש בכוחו של השטן לעשות נסים ונפלאות כמבואר, כמו כן יכול יוכל לעשות נסיונות בצרות שונות ומשונות").

107. שם, ס' כד-כה (מביא לראיה את דור המדבר ואת דור הפלגה שאף בהם התערב השטן).

108. שם, ס' כד-כו (מביא ראיות מיחסם של הרבנים אל נביאי השקר שבתי צבי ויעקב פרנק).

109. שם, ס' קד ("זאל תתמה על גודל התגברות טומאת הקליפות במקום הבית המקודש הזה [...] ובזה תבין שבבית הגדול והקדוש בהסתלקות בחינת הקדושה העליונה משם משתוקקים כוחות הטומאה ליהנות מעריבות ההיא. חזיון מרבה"ק [מרבותינו הקדושים] [...] שהתגברות הסט"א [השטן] והקליפות גדולה ומבהיל במקום המקדש [...] שסכנה גדולה לאדם פשוט לישוב שם").

110. טייטלבוים, תשל"ד, ב, ס' קעח ("ואין שום ספק בזה שכבר היו עומדים אחר ביאת המשיח אם לא היה הצרה הזאת בעולם. ואין ימצא עוד יהודי מאמין בה' ובתורה"ק [ובתורתו הקדושה] שיחשוב ללמוד זכות למעשיהם. מי שמע כזאת לשפוך דם יהודים ולהפקירם ליהרג במלחמה על סמך סברה של אפיקורסים שאומרים שייטיבו המצב ע"ז [על ידי זה]").

111. שם, א, ס' רמב ("ועל אלו הדורות היה אאע"ה [אברהם אבינו עליו השלום] מתמה ואמר שהעוה"ז [שהעולם הזה] בלא מנהיג"); שם, ג, ס' שמט ("בעוונותינו הרבים] עכשיו ההסתרת פנים גדולה מאד").

יבחנו אותם, ורק לאחר שיעמדו במבחן תגיע הגאולה.¹¹² רק יחידים מבני ישראל, כלומר רק מי שדבקו בדרכו ובתורתו של רבי יואל טייטלבוים ודומיו, לא נפלו בפח ההטעיות של השטן ועמדו בניסיון כמו ב'מבחן המלקקים בידם' בתקופת גדעון.¹¹³ הדרך היחידה להשיב את הגאולה למסלולה היא באמצעות תפילה להתחזקותו של האל ולהופעתו של המשיח, משום שהוא יבטל את מעשי הציונים.¹¹⁴

תפיסת דחיית הגאולה של רבי יואל טייטלבוים

אפשר לשוב ולסכם את תפיסת הגאולה של רבי יואל טייטלבוים כך: הרקע לכל ההתרחשויות ההיסטוריות של המאה ה־20 הוא המוכנות השמימית לתחילתו של תהליך הגאולה וביאת המשיח בסופו של האלף השישי לבריאת העולם. האירועים ההיסטוריים והחברתיים שעבר עם ישראל בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 היו חלק מן הניסיון שביקש האל לנסות את העם כחלק מתהליך הגאולה. האל ציפה כי עם ישראל כולו ידבק במסורת ויעמוד איתן אל מול תהליכי החילון, הרפורמה הדתית, חדירת המודרנה ומגמות הלאומיות שפשטו ברחבי העולם הלא־יהודי.

אילו עמד עם ישראל בניסיון והיה מוכיח את היותו עם סגולה השונה מכל העמים האחרים, הוא היה מקדש את שמו של האל וזוכה להיגאל. כישלונם של עם ישראל ואי־העמידה בניסיון דווקא בתקופה שהייתה מוכנות שמימית לגאולה, גרם להתגברות כוחות הרוע השמימיים, כלומר השטן ויתר יצורי הרוע. משהתעוררו כוחות אלה הם חברו לחלקים השליליים בעם היהודי, כלומר לצאצאי הערב רב, שמהם התפתחו הציונים. שיתוף

112. טייטלבוים, 1967, ס' סו ("ולכן בעת הגאולה כשתתרבה הדעת ויבואו בני ישראל להשגה אמיתית אז ידעו ויבינו שכל הצרות שבו עליהם בעיקבא דמשיחא הי' בשביל שהאמינו בהמטעים, ומדה כנגד מדה ירצה ה' לנסותם וישלח להם השי"ת [השם יתברך] אלה הנביאים לנסותם אם יעמדו בניסיון שלא להאמין נגד הקבלה שהקב"ה בעצמו יגאלם [...] ואח"כ יחזרו כל הנביאים והאבות [...] ויאמרו להקב"ה שעמדו ישראל בניסיון וחזקים המה באמונתם [...] אז יאמר להם הקב"ה אני ואתם נלך לנחם את ישראל שכבר הגיע הזמן לגאול את ישראל וראויים המה לזה").

113. שופטים ז, ה-ז; טייטלבוים, 1967, ס' עו ("ראשית הדמיון בזה כעין ע"ז [עבודה זרה] שהי' פרוץ בימי בית ראשון, ואף שהי' עוד בימי הנביאים האמיתיים ויודעי חזון מה' [...] נתפס כמעט כל הדור, עד שבמי גדעון לא היו בכלל ישראל אלא שלש מאות אנשים שלא כרעו לבעל").

114. טייטלבוים, תשל"ד, ב, ס' קפב ("ואין לנו תרופה אחרת רק שנזכה מיד לביאת המשיח והוא יבטל את המינים כעפרא דארעא"); שם, ג, ס' רנ ("השי"ת [השם יתברך] ירחם שיתעקר מלכות הזדון במהרה ע"י אליהו ומלך המשיח, ולא ע"י האומות ח"ו [חס וחלילה] דאם נתנה הרשות למשחית אינו מבחין, והשי"ת יעזור שתתקיים במהרה להעביר ממשלת זדון מן הארץ").

הפעולה בין כוחות הרוע השמימיים והארציים הביא על עם ישראל את הצרות שניחתו עליו - ובראשן השואה - והוא גם הגורם המעכב את מימוש הגאולה. הקמת מדינת ישראל בידי כוחות הרשע הציוניים ובסיועו של השטן שללה ממנה את קדושתה, ולכן גם את האפשרות שתתממש בה הגאולה. בהתחלה עוד ניצלו המקומות הקדושים מגורל אכזר זה והותרו ליהודים המאמינים תקווה, אולם כיבושם בידי כוחות האופל הציוניים במלחמת ששת הימים חיללה גם אותם, והדבר הרחיק את הגאולה עוד יותר. ניצחונותיהם הרצופים של כוחות הרשע, כלומר הציונים, בעולם הארצי וניצחונות השטן וחילותיו בעולם השמימי יצרו מצב של הסתר פנים שבו פעולתו של האל מוגבלת, והוא לבדו אינו יכול לשנות את פני הדברים.

בתמונה שצייר רבי יואל טייטלבוים נעלם האל עצמו ממפת ההתרחשויות ונדמה כאילו ניגף מפני כוחות הרוע הן בשמיים ממעל והן בארץ מתחת ולמעשה איבד את כל יכולותיו. על פי תאוריה זו, מרבית הציבור היהודי על זרמיו ומחנותיו הדתיים שבו בקסמי כוחות הרוע. הוא אינו מבין כלל את המצב הגאולי שעם ישראל נמצא בו בתקופה זו, ולכן מנוע מלפעול כדי לשנותה. רק קומץ יהודים, ובהם רבי יואל טייטלבוים וחסידיו, אשר נותרו נאמנים לתפיסה היהודית המקורית, מבינים באמת את המתרחש.

שלא כמו בתפיסה המסורתית, שבה שימשה הציפייה לגאולה הקרבה יסוד מנחם ומעודד בשעות משבר קשה, הדגיש רבי יואל טייטלבוים דווקא את התרחקותה ההולכת וגוברת של הגאולה ואת הסיבות הרבות להמשך דחייתו של קץ הימים, ולמעשה ייתר גם את התפילה לבוא הגאולה, משום שלתפיסתו המכשולים העומדים בפניה רבים ומהותיים כל כך, שלמעשה נסתם הגולל על האפשרות שתגיע בעתיד הנראה לעין.

בין תאוריה למציאות

תפיסת דחיית הקץ שהציג רבי יואל טייטלבוים מנוגדת לתפיסות הגאולה האחרות - 'בעיתה' ו'אחישה'. אפשר לראות בעמדה זו השקפת עולם תאולוגית 'טהורה' המושתת על ניתוח טקסטואלי והגותי, אולם אפשר גם לפרש אותה כצעד פוליטי שנועד לקדם את האינטרסים הפוליטיים והחומריים של הקהילה שהנהיג רבי יואל טייטלבוים וכאמצעי נוסף לבסס את מעמדה של האורתודוקסיה הקיצונית כקבוצה שונה מיתר הקבוצות האורתודוקסיות. קודם לניסוחה של השקפתו הגאולית נימק רבי יואל טייטלבוים את שונותה של האורתודוקסיה הקיצונית משתי התפיסות האורתודוקסיות האחרות - הציונות הדתית והזרם החרדי המרכזי - רק על בסיס היחס לציונות. כעת שימשה תפיסת דחיית הקץ רובד נוסף של החיץ האידיאולוגי, משום שחלקה גם על השקפותיהן הגאוליות של שני המחנות האחרים.

בשרשרת ביקוריו בארץ ובמדינת ישראל, שהשתרעו על פני יותר משלושים שנה (1932-1965), לא ימול רבי יואל טייטלבוים שלא להתרשם מהצלחתו הגדולה של המפעל

הציוני להתבסס ולשגשג ואגב כך גם להציל את היהדות החרדית, שאלמלא כן הייתה צפויה לכליה ולחורבן. בעקבות זאת, שלא כהצהרותיו התאולוגיות ופרשנותו הגאולית, אימץ רבי יואל טייטלבוים את גישתה הפרקטית של אגודת ישראל. מאחורי הקלעים ניהלו נציגיו מגעים עם המוסדות הציוניים ברמה הלאומית והעירונית כדי להקים בישראל שלוחה של חצר סאטמר, שמרבית חבריה היו אזרחי המדינה ונהנו משירותיה במידה כזו או אחרת. את הקרֶיָה החסידיית העיקרית שלו הקים רבי יואל טייטלבוים בבני ברק בראשית שנות החמישים בשעה שרק חלק קטן מתושביה היו חרדים.¹¹⁵

כמו כן בארבעת ביקוריו במדינת ישראל התנהל רבי יואל טייטלבוים כאילו היה אורח רשמי של המדינה. אישי ציבור ונושאי תפקידים פוליטיים קיבלו את פניו בהגיעו לנמל חיפה, וחסידיו שכרו מבעוד מועד את שירותיה של 'רכבת ישראל' כדי להוביל לירושלים אותו ואת מאות חסידיו. קבלת הפנים שחיכתה לו שם נערכה אף היא בתחנת הרכבת ובחסות משטרת ישראל, שאף פעלה לפינוי הצירים לשיירת המכוניות שבה נסע לשכונת מאה שערים. את הביקורים הקדימו ואף ליוו כתבות בעיתונים החילוניים של ישראל, שחלקן היו פרי יוזמה של חסידיו ותומכיו של רבי יואל טייטלבוים.

כיצד אפוא יכול רבי יואל טייטלבוים לטעון מצד אחד כי מדינת ישראל היא אבי אבות הטומאה, ומן הצד האחר להסתייע בממשלתה ולהקים בה שכונות מגורים לחסידיו? התשובה לפרדוקס זה נעוצה גם היא בעקרונות תפיסת דחיית הגאולה. על פי עקרונותיה של תפיסה זו הרי שאין שום סיכוי לגאולה בזמן הקרוב, ובה בעת בשל מעשי הציונים הכופרים בטלה קדושתה של ארץ ישראל. לפיכך בהיבטים מסוימים אפשר להתייחס למדינת ישראל כאל עוד אחת ממדינות העולם המונהגות בידי הנהגה פוליטית-חילונית ולקיים איתה מערכת יחסים נורמטיבית.

מפרשנותו של רבי יואל טייטלבוים נובע כי אין פתרון למצב הקיים שאליו נקלעו הן עם ישראל והן האל. מראשית המאה ה־20 הלך והתחזק כוחם של השטן ושל בני בריתו הציונים, ואילו כוחו של האל רק הלך ופחת. בעקבות זאת נוצר בעולם מצב של הסתר פנים, והגאולה נדחתה לזמן בלתי ידוע. לכאורה, האפשרות היחידה לבטל את הגורמים שהביאו לדחיית הגאולה ולהשיב את עם ישראל למסלול הגאולה התקין הייתה להתפלל למפלתה הצבאית ולהכחדתה של מדינת ישראל. כך היה אפשר להשיב את גלגל ההיסטוריה לאחור ולתת לעם ישראל הזדמנות שנייה לעמוד בניסיון.

ואולם בעיתות מלחמה, הן במבצע קדש הן במלחמת ששת הימים והן במלחמת יום כיפור, קבע רבי יואל טייטלבוים נחרצות, בסתירה למה שהיה מתבקש מתפיסתו הגאולית,

כי אין להתפלל לחורבנה של המדינה.¹¹⁶ בכך למעשה סתם את הגולל הן על האפשרות לגאולה בדרך הטבע והן על האפשרות לגאולה ניסית, משום שעל פי מצב העניינים ימשיך כוחו של האל להיחלש אל מול כוחות הרוע המתחזקים והולכים ללא סוף הנראה לעין. התנגדותו לתפילות למפלתה הצבאית של ישראל שירתה אותו בשתי דרכים מעשיות: אילו התברר כי התפילות לא הועילו והמדינה לא נחרבה, הייתה משמעות הדבר אובדן הסיכוי שהגאולה תגיע אי פעם. כמו כן נמנע הפרדוקס שבו מצד אחד רבי יואל טייטלבוים קורא להקים שכונות של חסידיו בישראל ומעודד את חסידיו בחו"ל לתרום להן, ומצד אחר מתפלל לחורבן עם כל מדינת ישראל. הסתירות המהותיות בין השקפתו הגאולית התאורטית ובין צעדיו המעשיים לא נעלמו מעיניהם של נטורי קרתא ושל הפלג הקנאי של חסידות סאטמר, והם ביקרו אותו על כך ביקורות נמרצות.

סיכום

בבסיס המאמר עומדת התפיסה המסורתית שלפיה כל ההתרחשויות ההיסטוריות אינן באות לעולם ללא כוונת מכוון, ומכאן נובע שלאירועים החורגים ממהלכה הרגיל של ההיסטוריה יש משמעות מיוחדת בעיני האל. מבחינת המחשבה היהודית, הפרשנות היחידה שאפשר להסביר בה אירועים חריגים אלה היא רק כזו הקושרת אותם בדרך זו או אחרת לתהליך המורכב של הגאולה, אחרית הימים ובואו של המשיח. ואכן, שרשרת אירועים היסטוריים חריגים במחצית הראשונה של האלף השני נענו בשורת תגובות גאוליות משיחיות מיסטיות, ובראשן התגבשותה והתפשטותה של תורת הסוד היהודית – הקבלה – וצמיחתן של שתי התנועות המזוהות איתה ביותר – השבתאות והחסידות.

בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 הלך וגדל מספרן של התופעות שלא היה אפשר להסבירן כמהלך היסטורי טבעי. אירועים אלה הזינו את התרחבות השימוש בשיח הגאולי בכל הקשור לתנועה היהודית הלאומית שראתה בחזרת העם לארצו גאולה אמיתית, ובשיח של ההנהגה החרדית, שהשתמשה באותם יסודות גאוליים כדי לשלול מגמה זו. תופעות אלו הגיעו לשיאן באמצע המאה ה־20 עם השואה, הקמת המדינה ומלחמת ששת הימים.

116. טייטלבוים, תשס"ו, פר' נשא תשכ"ז, עמ' יח-יט ("דיא וואָס רעדן שטותים מיט הבלים דברי שגעון ס'זאָלן קומען די אַראַבער, פֿין דיא איז נישטאָ וואָס צו שמועסן"). תרגום: מי שמדברים שטויות ודברים משוגעים על שיבואו הערבים [ויכבשו את המדינה], על כך אין מה לדבר). הדברים נאמרו ערב מלחמת ששת הימים, כאשר הסכנה להשמדת מדינת ישראל הייתה מוחשית, והיו מי שהציעו להתפלל לניצחון הערבים במלחמה זו.

היחס לצינות בכלל ולמדינת ישראל בפרט הפריד בין שלוש קבוצות של שומרי מצוות. האחת תמכה בצינות וראתה בהגשמתה את רצון האל; קבוצה אחרת הסתייגה אומנם מן ההנהגה ומן האידאולוגיה החילונית שלוותה את הצינות, אולם שיתפה איתה פעולה בלית ברירה, וקבוצה נוספת לא רק שהסתייגה מן הצינות ומרעיון המדינה היהודית, אלא אף הרחיקה את עצמה משתי הקבוצות האורתודוקסיות האחרות.

שלוש הקבוצות התגבשו במהלך המאה ה־20 לתנועות פוליטיות שלהן הנהגה מוסכמת ואידאולוגיה סדורה. פן אחד של אידאולוגיה זו עסק בקשר שבין הצינות בכלל, ובהקשרה לשלוש התופעות החריגות באמצע המאה ה־20 בפרט, ובין תפיסת הגאולה. הצינות הדתית אימצה כבר מימיה הראשונים את תפיסת 'אחישנה', וסברה כי הצינות בכלל והצינות הדתית בפרט מזרזות את בוא הגאולה. התפיסה החרדית עשתה אומנם שימוש במונחים גאוליים, אולם עמדה על כך שהאירועים החריגים היו תוצאה של התקרבות הגאולה למועד שנקבע לה מבעוד מועד, ולא תוצאה של מעשיו של עם ישראל.

עד שנות החמישים לא היו לאורתודוקסיה הקיצונית לא מנגנונים פוליטיים של ממש ולא אישים נבחרים שקבעו את האידאולוגיה הרשמית שלה. הדבר השתנה לאחר מינויו של רבי יואל טייטלבוים לתפקיד גאב"ד העדה החרדית, ומעט אחר כך לנשיא התאחדות הרבנים בארצות הברית. בסוף העשור ניסח רבי יואל טייטלבוים את האידאולוגיה של מחנה זה, והרחבה של השקפה זו נוספה לאחר מלחמת ששת הימים.

בספריו ובדרשותיו קבע רבי יואל טייטלבוים לא רק כי השקפת העולם האנטי־צינונית היא אבן יסוד בתפיסת האורתודוקסיה הקיצונית, אלא גם יסד נתיב חדש בתפיסת זמנה הצפוי של הגאולה. שלא כהשקפות הקיימות, 'בעיתה' ו'אחישנה', קבע רבי יואל טייטלבוים כי אירועי מחצית המאה ה־20 גרמו למעשה לדחיית תהליך הגאולה לזמן בלתי ידוע. ואולם הוא התנגד להתפלל לחורבנה של המדינה, חורבן שהיה יכול לכאורה 'להתניע מחדש' את תהליך הגאולה. משכך, לשיטתו, נותרה הגאולה תלויה ועומדת ללא שייראה באופק שום פתרון מעשי או תאולוגי שיגרום לה להתממש אי פעם.

תאוריית דחיית הגאולה שירתה את רבי יואל טייטלבוים היטב מבחינה פוליטית. היא הצדיקה את מאבקו חסר הפשרות בצינות ובמדינת ישראל, ובד בבד יצרה חיץ נוסף בין מחנה האורתודוקסיה הקיצונית בהנהגתו ובין המחנות האורתודוקסיים האחרים – הצינוני והלא־צינוני. זאת ועוד, פרשנותו כי הגאולה אינה עומדת כלל על הפרק, וכי ארץ ישראל איבדה מקדושתה, הצדיקה את הקמת שכונתו בעיר בני ברק, אשר בזמן שהתקבלה ההחלטה על כך, הייתה עיר בעלת רוב ציוני מובהק. במילים אחרות, אף שהשקפתו הגאולית של רבי יואל טייטלבוים יכולה להיבחן כרעיון תאולוגי מופשט, אפשר לתפוס אותה גם כהשקפה בעלת תפקיד פוליטי וחומרני.

כך או אחרת, כיום, קרוב לארבעים שנים לאחר פטירתו של רבי יואל טייטלבוים, ממשיכה תפיסת האנטיגאולה להילמד בחוגי האורתודוקסיה הקיצונית, ורכיבים ממנה אף חלחלו להשקפתו של המחנה החרדי המרכזי.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבינר, תשס"ג ש"ח אבינר, **הלכות משיח לרמב"ם: בתוספת קונטרס בירורים בענין שלא יעלו בחומה**, בית אל תשס"ג.
- אדרעי, תשס"ח א' אדרעי, "מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן", **קתדרה** 125 (תשס"ח), עמ' 148-119.
- אוחנה, תשס"ט ד' אוחנה, "משיחויות חילונית כתיאולוגיה פוליטית: המקרה של דוד בן-גוריון", כריסטוף שמידט (עורך), **האלוהים לא ייאלם דום: המודרנה היהודית והתיאולוגיה הפוליטית**, ירושלים תשס"ט, עמ' 225-204.
- אורבך, תשל"א א"א אורבך, "מדרש גאולה מימי מסעיה הצלב האחרונים", **ארץ ישראל י (תשל"א)**, עמ' 63-58.
- אורבך, תשמ"ח א"א אורבך, "עיונים בדעות חז"ל על ההשגחה", **מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 485-459.
- אייגרמן, תשל"ח ש"ז אייגרמן, "השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל", **אור המזרח** כו [א] (תשל"ח), עמ' 30-24.
- אלקלעי, תר"ג י' אלקלעי, **מנחת יהודה**, וינה תר"ג.
- אפרתי, תשט"ז ב' אפרתי, **חזון הגאולה במשנת הרב קוק**, תל אביב תשט"ז.
- ארנוולד, תשע"ג מ' ארנוולד, "פסקי הלכה מאת רבני הציבור החרדי בשנת תש"ח בענייני גיוס ומלחמה", **המעין** נג [ג] (תשע"ג), עמ' 36-33.
- אשכולי וגמן, 2004 ח' אשכולי וגמן, **בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ ישראל לנוכח השואה**, ירושלים 2004, עמ' 212-208.
- בלוי, תשל"ז ע' בלוי, **תורת רבי עמרם: שיטת נטורי קרתא**, א, ירושלים תשל"ז.
- בלוי, תשע"ב בלוי, **משנתו של רבי עמרם**, ירושלים תשע"ב.
- בראון, 2011 ב' בראון, **החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית**, ירושלים 2011.

- ברגמן, תשס"ג
 י"מ ברגמן, **המדינה היהודית: האם מדינת ישראל של היום יכולה להיות תחילת הגאולה? שאלות ותשובות בהלכה**, ירושלים תשס"ג.
- ברויאר, תשל"ט
 מ' ברויאר, "הדין בשלוש השבועות בדורות האחרונים", **גאולה ומדינה: גאולת ישראל – חזון ומציאות**, ירושלים תשל"ט, עמ' 49-57.
- ברטל, 1984
 י' ברטל, "ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית [תגובה למאמר של אריה מורגנשטרן]", **קתדרה** 31 (1984), עמ' 159-171.
- ברטל, 2005
 י' ברטל, "התקווה לשנת ה'ת"ר: בין אופטימיזם ליברלי לחרדות אורתודוקסיות", י' קפלן (עורך), **שלהי מאות: קיצם של עידנים**, ירושלים 2005, עמ' 159-171.
- גולדמן, 2009
 א' גולדמן, "גלות וגאולה במשנת הרב קוק", ד' סטטמן וא' שגיא (עורכים), **יהדות ללא אשליה: אליעזר גולדמן**, ירושלים 2009, עמ' 113-117.
- גרינברג, תשס"ה
 ג' גרינברג, "עמלק בתקופת השואה: מחשבה יהודית אורתודוקסית", י' עמיר (עורך), **דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד**, ב, ירושלים תשס"ה, עמ' 891-913.
- גרינברג, 2005
 ג' גרינברג, "היסטוריה וגאולה: ביטויים למשיחיות יהודית אורתודוקסית בתום מלחמת העולם השנייה", ד' מכמן (עורך), **השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות**, ירושלים 2005, עמ' 539-540.
- גרץ, תשמ"ד
 מ' גרץ, "המשיחיות החילונית במאה הי"ט כדרך שיבה ליהדות", צ' ברס (עורך), **משיחיות ואסכטולוגיה: קובץ מאמרים**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 401-418.
- דון'יחיא, 2004
 א' דון'יחיא, "מנהיגות ומדיניות בציונות הדתית: ח"מ שפירא, המפד"ל ומלחמת ששת הימים", א' כהן (עורך), **הציונות הדתית: עידן התמורות: אסופת מחקרים לזכר זבולון המר**, ירושלים 2004, עמ' 135-170.
- דן, תשע"ב
 י' דן, "התנועות המשיחיות בימי מסעי הצלב", ב' בראון, מ' לורברבוים, א' רוזנק, וי"צ שטרן (עורכים), **על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית**, א, ירושלים תשע"ב, עמ' 351-370.
- דעת תורה, תש"י
דעת תורה: לקט פסקי דין: גיוס בנות לשרות לאומי – כדן גיוס לצבא, ירושלים תש"י [לערך].

- הכהן, תרפ"ט
הלוי, 2011
- י"מ הכהן, **צפית לישועה**, תל אביב תרפ"ט.
י' הלוי, **תגובות הזרם החרדי המרכזי למלחמת ששת הימים**,
חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית,
ירושלים 2011.
- הרצברג, 1981
A. Hertzberg, "'Treifene Medina': Learned opposition to
emigration to the U. S.", *World Congress of Jewish Studies*
8 (1981), pp. 1–30.
- הרשקוביץ, 2009
י' הרשקוביץ, **חזון הגאולה של הרב יששכר שלמה טיכטל**
ה"ד: תמורות בתפיסתו המשיחית במהלך השואה, חיבור
לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן 2009.
- וינגרטן, תשל"ט
ש' הכהן וינגרטן, "מיוון מצולה לירושלים של מעלה (על רבי
ישכר שלמה טייכטאל הי"ד וספרו 'אם הבנים שמחה')",
אור המזרח יט (תשל"ט), עמ' 235–245.
- וינמן, 1995
צ' וינמן, **מקטוביץ עד ה' באייר: פרקים בתולדות אגו"**
והיהדות החרדית פרספקטיבות חדשות, ירושלים 1995.
- וינשטוק, תשל"ט
י' וינשטוק, "גלות וגאולה במסתורין של היהדות", **גאולה ומדינה:**
גאולת ישראל – חזון ומציאות, ירושלים תשל"ט, עמ' 23–34.
ויעמד פינחס ויפלל, בני ברק תש"ס (לערך).
- ויעמוד פינחס, תש"ס
ויסבליט, תשל"ט
ש' ויסבליט, "גלות וגאולה במשנת רנ"ק", **גאולה ומדינה:**
גאולת ישראל – חזון ומציאות, ירושלים תשל"ט, עמ' 121–128.
א' בונם וסרמן, **מאמר עיקביתא דמשיחא ומאמר על האמונה**,
ניו יורק תרצ"ט (ביידיש). ירושלים ותל אביב תש"ב – בעברית).
- וסרמן, תרצ"ט
חזן, 2000
ר' חזן, **מסע הצלב הראשון והיהודים: תתנ"ו 1096**, ירושלים
2000.
- טורש, 1899
ד' טורש, **בר הדיא: או חלום הרצל [...] כי תנועת רעיון**
ישוב ארץ ישראל על ידי [...] תיאודור הירצל ומקס נורדו
ואספותיהם בבאזיל היא תנועה קלה, ורשה 1899.
- טייטלבוים, תש"ך
טייטלבוים, 1967
י' טייטלבוים, **ויואל משה**, ברוקלין תש"ך.
י' טייטלבוים, **על הגאולה ועל התמורה**, ברוקלין 1967.
- טייטלבוים, תשל"ד
י' טייטלבוים, **דברי יואל על התורה**, א-ח, ברוקלין
תשל"א-תשמ"א.
- טייטלבוים, תשס"א
טייטלבוים, תשס"ג
י' טייטלבוים, **ספר אגרות מהרי"ט**, א, קריית יואל תשס"א.
י' טייטלבוים, **דברי יואל: ימי הפורים**, קריית יואל תשס"ג.

- טייטלבוים, תשס"ו
 י' טייטלבוים, **קונטרס דברות קודש: שהשמיע רבינו**, [חמ"ד], תשס"ו.
- ידידיה, 2018
 א' ידידיה, "בין תיקון פנימי לתיקון חיצוני ובין משיחיות סמלית: תיאורגית למשיחות ריאליט: תלמידי הגר"א והרב צבי הירש קלישר", **קתדרה** 167 (2018), עמ' 27-58.
- כנרת, תשע"א
 ע' כנרת, **אור ראובן: קשרי הידידות בין [...] רבי אברהם יצחק הכהן קוק [...] והגאון רבי זעליג ראובן בענגיס**, ירושלים תשע"א (לערך).
- כ"ץ, תשל"ט
 י' כ"ץ, "משיחיות ולאומיות במשנתו של הרב יהודה אלקלעי", **לאומיות יהודית: מסות ומחקרים**, ירושלים תשל"ט, עמ' 308-356.
- כשר, תשכ"ט
 מ' כשר, **התקופה הגדולה: פרקי התבוננות במצב האומה וארצנו הקדושה בשעה זו ובירור מקיף על דרכי הגאולה לסמיניה, על יסוד דברי חז"ל ספרי הראשונים והאחרונים**, ירושלים תשכ"ט.
- ליבוביץ, תשמ"ט
 י' ליבוביץ, "ההשגחה במשנתו של הרמב"ם", ש"א ה'ר וילנסקי ומ' אידל (עורכים), **מחקרים בהגות יהודית**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 79-86.
- ליכט, תשכ"ז
 י' שלום ליכט, "תורת העתים של כת מדבר יהודה ושל מחשבי קיצין אחרים", **ארץ ישראל ח** (תשכ"ז), עמ' 63-70.
- ליפשיץ, 1902
 איש מבית לוי (יעקב ליפשיץ), **מאמר דברים ככתבם: על אדות הציוניות ושאפיותיה**, ברלין 1902.
- לנדא ורבינוביץ, 1900
 ש"ז לנדא וי' רבינוביץ, **ספר אור לשרים: יאיר דברי המאורות הגדולים, גאוני הדור [...] עם מאמרים [...] נגד השטה הציונית**, ורשה 1900.
- מבצר תורה, תש"ס-תשס"ב
מבצר תורה, כרכים א-ג, קריית יואל תש"ס-תשס"ב.
- מורגנשטרן, תשמ"ה
 א' מורגנשטרן, **משיחיות ויישוב ארץ ישראל**, ירושלים תשמ"ה.
- מורגנשטרן, תשנ"ז
 א' מורגנשטרן, **גאולה בדרך הטבע, תלמידי הגר"א בארץ ישראל תק"ס-ת"ר 1800-1840**, ירושלים תשנ"ז.
- מורגנשטרן, 2002
 א' מורגנשטרן, "יהדות הגולה והכמיהה לציון 1840-1240", **תכלת** 12 (2002), עמ' 51-100.
- מורגנשטרן, תשס"ז
 א' מורגנשטרן, **השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה**, ירושלים תשס"ז.

- מושקוביץ, תשכ"ז
צ' מושקוביץ, **קונטרס כותל מערבי: תמונה חיה ומקיפה על המקום הקודש והמקדש, תיאור מפורט על אבני הכותל, דינים, מנהגים, סיפורים, תפלות ובקשות**, ירושלים תשכ"ז.
- מכמן, 1996
ד' מכמן, "השפעת השואה על היהדות הדתית", בתוך ישראל גוטמן (עורך), **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, ירושלים 1996, עמ' 616-617.
- נהוראי, תשמ"ח
מ"צ נהוראי, "הרמב"ם והרלב"ג: שתי מגמות בתורת ההשגחה", **דעת** 20 (תשמ"ח), עמ' 51-64.
- סורוצקין, 2004
ד' סורוצקין, "בניין ארץ של מטה וחורבן ארץ של מעלה: הרבי מסטמר והאסכולה האורתודוקסית הרדיקלית", א' רביצקי (עורך), **ארץ-ישראל בהגות היהודית במאה העשרים**, ירושלים 2004, עמ' 133-167.
- סלוצקי, תשנ"ח
א"י סלוצקי, **שיבת ציון**, ירושלים ובאר שבע תשנ"ח.
- ענברי, 2009
M. Inbari, *Jewish Fundamentalism and the Temple Mount: Who Will Build the Third Temple?*, Albany 2009
- ענברי, 2010
M. Inbari, "Rabbi Amram Blau: Founder of the Neturei Karta Movement: an Abridged Biography", *Hebrew Union College Annual* 81 (2010), pp. 193–232.
- ענברי, 2012
M. Inbari, *Messianic Religious Zionism Confronts Israeli Territorial Compromises*, New York 2012.
- ענברי, 2012
M. Inbari, "The Modesty Campaigns of Rabbi Amram Blau and the Neturei Karta Movement, 1938–1974", *Israel Studies* 17 [1] (2012), pp. 105–129.
- ענברי, תשע"ד
מ' ענברי, "אקטיביזם משיחי בפועל ובהגותו של הרב חיים אלעזר שפירא ממונקאטש בין שתי מלחמות עולם", **קתדרה** 149 (תשע"ד), עמ' 77-104.
- פונד, 1999
י' פונד, **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, ירושלים 1999.
- פונקנשטיין, 1977
A. Funkenstein, "Maimonides: political theory and realistic messianism", *Miscellanea Mediaevalia*, 11 (1977), pp. 81–103.
- פינר, 2010
ש' פינר, **שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה ה'18**, ירושלים 2010.

- פירון, תשל"ט
מ' פירון, "גלות וגאולה במשנתם של תנאים ואמוראים",
גאולה ומדינה: גאולת ישראל – חזון ומציאות, ירושלים
תשל"ט, עמ' 15-22.
- פלדמן, 1979
Y. Feldman, "Living in deferment: Maimonides vs.
Nahmanides on the Messiah, redemption and the world to
come", *Hebrew Studies* 20-21 (1979-1980), pp. 107-116.
- פרברגינת, תשנ"ו
א' פרברגינת, "קליפה קודמת לפרי': לשאלת מוצאה של
הוויית הרע המיטפיזית במחשבה הקבלית הקדומה", **אשל
באר שבע ד** (תשנ"ו), עמ' 118-142.
- פרדס חב"ד
פרדס חב"ד – **ביטאון למחשבת חב"ד** 11 (תשס"ג), עמ' 190.
מ' פרוש, **שרשרת הדורות בתקופות הסוערות: פרקי זכרונות
על הרב משה פרוש**, ד, ירושלים 2001.
- פרידמן, 1999
מ' פרידמן, "התמודדות החוגים הדתיים עם הקמת המדינה",
ש"נ אייזנשטדט ומ' ליסק (עורכים), **הציונות והחזרה
להיסטוריה: הערכה מחדש**, ירושלים 1999, עמ' 447-463.
- צור, 2001
מ' צור, "אמת מארץ תצמח: המסורת המשיחית והציונות",
ד' אריאל-יואל ואחרים (עורכים), **מלחמת גוג ומגוג: משיחיות
ואפוקליפסה ביהדות בעבר ובימינו**, תל אביב 2001,
עמ' 254-263.
- קוליב, תשל"ט
ד' קוליב, "דמותה של המדינה היהודית במשנתם של הרב
קלישר והרב אלקלעי", **גאולה ומדינה: גאולת ישראל – חזון
ומציאות**, ירושלים תשל"ט, עמ' 293-303.
- קוק, תש"א
א"י הכהן קוק, **חזון הגאולה: ילקוט דברים של רבנו אברהם
יצחק הכהן קוק על תחית עם ישראל ובנין הארץ**, ירושלים
תש"א.
- קלכהיים, תשס"ג
ע' קלכהיים, "חזון ה'קץ המגולה' – באספקלריית הדורות",
י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), **ספר הציונות הדתית**, א,
ירושלים תשס"ג, עמ' 96-117.
- קנרפוגל, תשס"ט
א' קנרפוגל, "חישובי הקץ של חכמי אשכנז: מרש"י ובני דורו
ועד לתקופת בעלי התוספות", א' גרוסמן וש' יפת (עורכים),
רש"י: דמותו ויצירתו, ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 381-401.
- קפלן, תשע"א
ק' קפלן, "התפתחותם של מעגלי היבדלות בקרב חרדים
קנאים: עמרם בלוי כמקרה מבחן", **ציון** עו (ב) (תשע"א),
עמ' 179-218.

- ק' קפלן, 2017 **עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא**, ירושלים 2017.
- י' קראוס, 1990 **שלש השבועות כיסוד משנתו האנטי-ציונית של ר' יואל טייטלבוים**, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית – בולטימור, 1990.
- י' קראוס, תשס"א **יהדות וציונות – שניים שלא ילכו יחדיו: משנתו הרדיקלית של ר' יואל טייטלבוים – האדמו"ר מסאטמר, הציונות כב (תשס"א)**, עמ' 37-60.
- ק' קרן-קראץ, 2013 **מ' קרן-קראץ, ר' יואל טייטלבוים (1887-1979) – הרבי מסטמר: ביוגרפיה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2013.
- ק' קרן-קראץ, 2015 **מ' קרן-קראץ, "הברחת וגם ירשת: תגובותיהם של ר' יואל טייטלבוים – הרבי מסאטמר – ושל חסידיו לביקורת על התנהלותו בתקופת השואה ולאחריה", דפים לחקר השואה**, מאסף כז (2015), עמ' 5-32.
- ק' קרן-קראץ, 2015 **M. Keren-Kratz, "Maramaros, Hungary – The Cradle of Extreme Orthodoxy", *Modern Judaism* 35 [2] (2015), pp. 147–174.**
- ק' קרן-קראץ, 2016 **M. Keren-Kratz, "The Politics of Jewish Orthodoxy: The Case of Hungary 1868–1918", *Modern Judaism* 36 [3] (2016), pp. 217–248.**
- ק' קרן-קראץ, 2017 **M. Keren-Kratz, "The Politics of a Religious Enclave: Orthodox Jews in Interwar Transylvania, Romania", *Modern Judaism*, 37 [3] (2017), pp. 363–391.**
- ק' קרן-קראץ, 2017 **מ' קרן-קראץ, "דעיכת האורתודוקסיה בגליציה במפנה המאה העשרים בראי העיתונים החרדיים 'מחזיקי הדת' ו'קול מחזיקי הדת'", קשר 49 (2017), עמ' 126-142.**
- ק' קרן-קראץ, 2017 **מ' קרן-קראץ, "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1948-1973", קתדרה 161 (2017), עמ' 139-174.**
- ק' קרן-קראץ, 2017 **מ' קרן-קראץ, "חומות של הפרדה: נטורי קרתא ועיתונייה בתקופת קום המדינה", קשר 50 (2017), עמ' 71-88.**

- M. Keren-Kratz, "Is the Jewish State the Ultimate Evil or a Golden Opportunity? Ideology vs. Politics in the Teachings and Actions of Rabbi Yoel Teitelbaum – the Satmar Rebbe", *Jewish Political Studies Review* 29 [1–2] (2018), pp. 5–26. קרן־קרץ, 2018
- א"ע רבינוביץ, **ספר ציון במשפט: או השקפה רבנית על הציונות, על האספה המוקדמת במזרח ועל הקונגרס השני בבזל**, ורשה 1899. רבינוביץ, 1899
- א' רביצקי, "שלא יעלו בחומה": על רישומן של 'שלוש השבועות' בתולדות ישראל", **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל**, תל אביב 1993, עמ' 277–305. רביצקי, 1993
- י"ב רוזיק, **ארץ גאולה: שורשים אידיאולוגיים של הציונות הדתית**, ירושלים תשמ"ט. רוזיק, תשמ"ט
- מ' הכהן רוזנפלד, **מגדל בבל החדש: להוכיח כי שטת הציונית החדשה בנויה היא על קורי עכביש וממסד ועד הטפחות אין בה מתום**, ורשה 1900. רוזנפלד, 1900
- מ' רוזנק, "תגובות דתיות: עדות ותאולוגיה", ב' בראון, מ' לורברבוים, א' רוזנק, וי"צ שטרן (עורכים), **על דעת הקהל: דת ופוליטיקה בהגות היהודית – ספר היובל לכבוד אביעזר רביצקי**, ב, ירושלים תשע"ב, עמ' 677–702. רוזנק, תשע"ב
- ד' רפל, "הרמב"ן על הגלות ועל הגאולה", **גאולה ומדינה: גאולת ישראל – חזון ומציאות**, ירושלים תשל"ט, עמ' 79–110. רפל, תשל"ט
- א' שביד, **בין חורבן לישועה: תגובות של הגות חרדית לשואה בזמנה**, תל אביב 1994. שביד, 1994
- ד' שוורץ, **ארץ הממשות והדמיון: מעמדה של ארץ־ישראל בהגות הציונית הדתית**, תל אביב 1997. שוורץ, 1997^א
- ד' שוורץ, **הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים**, רמת גן 1997. שוורץ, 1997^ב
- ד' שוורץ, "ציונות, דת, משיחות: עיון מחדש", **קתדרה** 159 (2016), עמ' 125–152. שוורץ, 2016

- שוחטמן, 2002 א' שוחטמן, "גאולה תתנו לארץ": למרכזיותו של רעיון גאולת הארץ בציונות הדתית", י' אלפסי וג' בתייהודה (עורכים), **יובל המאה של המזרחי: מאמרים ומחקרים במלאות מאה שנה ליסוד המזרחי, אדר תרס"ב-אדר תשס"ב**, ירושלים 2002, עמ' סא-צא.
- שטינברג, תרס"ב א"ב שטינברג, **דעת הרבנים: כולל מכתבים מרבני זמננו המצוינים שליט"א נגד הרעיון הציוני**, ורשה תרס"ב.
- שטינברג, תרס"ג א"ב שטינברג, **קול קורא: הוא קונטרס אחרון מספר דעת הרבנים**, וילנה תרס"ג.
- שינדלר, תשנ"ב פ' שינדלר, "תיקון" כתגובה לחורבן: 'אם הבנים שמחה' מאת הרב ישכר שלמה טייכטל, בודפשט, 1943, **משואה** כ (תשנ"ב), עמ' 167-190.
- שלום, 1975 ג' שלום, **דברים בגו**, תל אביב 1975.
- שליזינגר, תש"ס א' שליזינגר, **קובץ רשימות מהנהגותיהם**, לונדון תש"ס.
- ישראלי, תשמ"ה ש' ישראלי (עורך), **ספר שנה בשנה להלכה למחשבה ולבעיות יהדות ועליו לוח דינים ומנהגות**, כה, ירושלים תשמ"ה.
- שניאורסון, 2005 מ"מ שניאורסון, **התקופה והגאולה במשנתו של הרבי מליובאוויטש**, כפר חב"ד 2005.
- שנפלד, תשל"ה מ' שנפלד, **בין ארץ ישראל למדינת ישראל**, בני ברק תשל"ה.
- שנר, תשע"ב מ' שנר, "השוואה, תקומת מדינת ישראל ותפיסת ההיסטוריה הקדושה בהגותו של הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק", **דברים** 4 (תשע"ב), עמ' 53-75.
- שפיגל, תשס"ט י' שפיגל, **והארץ אזכור: על שתיים שאין אחת - הפרדה בין ציון לציונות**, ירושלים תשס"ט.
- ש"ץ אופנהיימר, תשמ"ד ר' ש"ץ אופנהיימר, "יודיו על סף המשרפות ואחרית דבר": רב חרדי מכה על חטא", **כיוונים** 23 (תשמ"ד), עמ' 49-62.
- ש"ץ אופנהיימר, 2004 ר' ש"ץ אופנהיימר, **הרעיון המשיחי מאז גירוש ספרד**, ירושלים 2004.
- שרלו, תשס"ז ס' שרלו, "האם ניסה הרב חרל"פ לכונן חבורה מיסטית לזירוז הגאולה?", **קבלה** 15 (תשס"ז), עמ' 233-270.
- שרמר, תשס"ז ע' שרמר, "מדרש והיסטוריה: כוח האל ותקוות גאולה בעולמם של התנאים בצל האימפריה הרומית", **ציון** עב [א] (תשס"ז), עמ' 5-36.